

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
ÜMUMİ DİLÇİLİK KAFEDRASİ

NİZAMİ CƏFƏROV

MULTİDİSSİPLİNAR
DİLÇİLİK
Dərs vəsaiti

*BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
08 yanvar 2021-ci il tarixli qərarı ilə
(protokol №4) çap olunur*

“Elm və təhsil”
Bakı – 2021

Elmi redaktor: Nadir MƏMMƏDLİ
filologiya elmləri doktoru, professor

Redaktor: Dəyanət OSMANLI

Nizami Cəfərov.
Multidissiplinar dilçilik (*dərs vəsaiti*).
Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 180 səh.

© « Nizami Cəfərov», 2021

ÖN SÖZ

Keçən əsrin ortalarından başlayaraq dilə (əslində, nitq fəaliyyətinə) müxtəlif elmlərin ardıcıl maraq göstərməsi müşahidə olunur ki, bunun da nəticəsində klassik dilçiliyin tənəzzülü kimi səciyyələndirilən multidissiplinar dilçilik dövrü başlayır. Dili istər təbii mövcudluğunda, istərsə də sxematik olaraq araşdıran müxtəlif elmlərin dilçiliklə əməkdaşlığı, doğrudur, heç də həmişə məhsuldar olmamış, bununla belə, qazandığı elmi nüfuzu (və populyarlığı) vaxtaşırı olaraq mübahisə predmeti olsa da, etnolinqvistikanın ardınca tarix səhnəsinə çıxan sosiolinqvistika, psixolinqvistika, praqmalinqvistika, linqvokulturologiya kimi multidissiplinar sahə və ya istiqamətlər artıq müstəqil inkişaf yoluna düşmüşdür.

Multidissiplinar dilçilik özünün müxtəlif təzahürlərində nə qədər geniş bir intellektual məkana çevrilsə də, dahi Ferdinand de Sössür tərəfindən XX əsrin əvvəllərində hüdudları müəyyənləşdirilmiş “əsl dilçiliy”i nəinki əvəz etmək, hətta sıxışdırmaq belə iq-

tidarında deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin “əsl dilçiliy”in dərslərini almadan multidissiplinar dilçiliyin meydanına girmək çətindir. Onun elə bir sahəsi və ya istiqaməti yoxdur ki, bir-birindən fərqli mülahizələri bu qədər həvəslə ehtiva etməmiş olsun.

Müşahidələr göstərir ki, multidissiplinar dilçilik interdisciplinar (məsələn: dilçilik – fəlsəfə, dilçilik – riyaziyyat, dilçilik – sosiologiya, dilçilik – psixologiya və s.) maraqları gözləməklə yanaşı, özünün müxtəlif təzahürləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsini də təmin edir (məsələn: etnolinqvistika – sosiolinqvistika, sosiolinqvistika – psixolinqvistika, psixolinqvistika – koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika – koqnitiv dilçilik – praqmalinqvistika və s.). Və görünür, interdisciplinarlıqdan (iki fənn arasındakı əlaqələrdən) multidissiplinarlığa (çox fənn arasındakı əlaqələrə) keçidi müasir multidissiplinar dilçilikdə yalnız kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət göstəricisi saymaq olar.

Bir mühüm məqam isə ondan ibarətdir ki, XX əsrin ortalarından sonra meydana çıxan əsas dilçilik nəzəriyyələri (məsələn, No-

am Xomskinin törədici qrammatikası) dilçiliyin multidissiplinar sahələri ilə bu və ya digər səviyyədə həm hesablaşmalı, həm də əməkdaşlıq etməlidir ki, bu, bir tərəfdən, yeni nəzəriyyənin daha geniş yayılmasına kömək edirsə, digər tərəfdən, multidissiplinar təzahürlərə yeni mövzular verməklə onların həmin mövzular ətrafında təmərküzləşməsinə gətirib çıxarır.

Oxuculara təqdim olunan kitabda multidissiplinar dilçiliyin ən populyar sahə və ya istiqamətlərindən bəhs edən beş oçerk verilmişdir.

ETNOLİNGVİSTİKA

Hər bir xalq üçün onun dili sadəcə “sərbəst işarələr sistemi”, yaxud adi “ünsiyyət vasitəsi” olaraq qalmır, həm də etnosun ümumi xarakterini özünəməxsus prinsiplərlə ehtiva edərək əks etdirir.

“Etnos” qədim yunan sözü olub, əsasən, “xalq” mənasında işlənmiş, etnologiya və ya etnosşünaslıq elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsilə onun əsas anlayışına çevrilmişdir.

Şübhəsiz, ilk etnosşünasların əsas vəzifələrindən biri mümkün qədər zəngin etnoloji material toplamaq, digəri “etnos nədir?” sualına aydın cavab vermək idi. Görkəmli etnoqraf-etnoloq Yulian Vladimiroviç Bromley “Etnos nəzəriyyəsinin oçerkləri” kitabında “etnos”, “etnik qrup”, “etnik xüsusiyyətlər”, “etnik əlamətlər” və s. anlayışlara verilən ilk təriflərin ən mühümlərini təqdim etmişdir:

... “Etnik əlamətlər dedikdə ictimai ehtiyac, şəxsi iradənin güddüyü mənfəət, hərbə meyllilik kimi hər hansı təhrikin təsiri altın-

da insanların öz aralarında birləşməsindən ibarət bütün hallar başa düşülür" (P.Topinar);

"Etnik xüsusiyyətlər xalqın simasının mədəni özünəməxsusluğunda təzahür edir" (A.Bastian);

"Etnik qrup anlayışı xalqları, millətləri, tayfaları və s. ehtiva edir ki, onlar bir-birindən, hər şeydən əvvəl, dili, həyat tərzini və vərdislərilə fərqlənirlər" (J.Deniker);

"Etnos eyni dildə danışan, eyni mənşədən gəldiklərini etiraf edən, ənənələrdə qoruna və əks olunaraq onu başqalarından ayıran adətlərə, həyat tərzinə malik insan qrupudur" (S.M.Şirokoqorov)...

XX əsrin ortalarından İnsan amilinə marağın sürətlə artması istər-istəməz "etnos" anlayışına "subyektiv mövqe"dən yanaşmaq üçün geniş idrak imkanları açdı. Hər şeydən əvvəl belə bir sadə məntiqə görə ki, insanlar bu və ya digər etnosa aid olduqlarını guya özləri sərbəst müəyyən edə bilirlər... Lakin T.Şibutani ilə K.Kvanın məntiqi daha güclü idi: "Etnik kateqoriyalar o həddə qədər subyektivdir ki, insanların təfəkküründə təzahür edir. Əslində isə, onlar subyektiv deyil

o mənada ki, insan özü barəsində nə istəsə deyə bilər. Həmin kateqoriyalar ona görə obyektivdir ki, çoxlu sayda insanların bölüşdükləri sıx birləşmiş inamlardan ibarətdir. Və ona görə obyektivdir ki, ayrı-ayrı fərdlərin istəyindən asılı olmayaraq mövcuddur”.

Y.V.Bromley “Etnos nəzəriyyəsinin oçerkləri”ndə həmin anlayışı “digər insan birlikləri mühiti”ndə (və onlarla müqayisədə) izah etməyə çalışaraq belə bir qərara gəlmişdir ki, etnos, sözün dar mənasında, “insanların yalnız ümumi cəhətləri deyil, həm də mədəniyyətin (dil də daxil olmaqla) və psixikanın nisbi sabit xüsusiyyətlərini ehtiva edən, eləcə də özünüadlandırmada (etnonim) təsbit olunmuş vəhdətini və bütün digər uyğun təşkilatlanmalardan fərqliliyini anlayın (özünüdərk), müəyyən ərazidə mövcud nəsillərarası sabit birliyi kimi təyin oluna bilər”.

“Etnos nədir?” sualına Lev Qumilyov məşhur etnos (və etnogenez) nəzəriyyəsinin əsas müdəalarının əks olunduğu “Etnogenez və Yer biosferi” kitabında belə cavab verir:

“Etnos – biosfera fenomeni və ya canlı varlıqların termodinamikasının ikinci baş-

lanğıcının prinsipinə uyğun olaraq, geobio-kimyəvi enerji ilə işləyən diskret tipli elə bir sistemli bütövlüyüdür ki, tarixi hadisələrin diaxron xronologiyası ilə təsdiq olunur”.

“Etnos” anlayışını daha aydın dərk etmək üçün etnosun mənşəyi barədə düzgün təsəvvür tələb olunur. Və belə bir təsəvvür etnosşünaslıqda, qəti hökm şəklində irəli sürülməsə də, hər halda mövcuddur.

Görünür, daha doğru (mükəmməl) etnogeneza nəzəriyyəsi üzərində düşünərkən Lev Qumilyov (və onun tərəfdarları) kimi deduksiya yox, induksiya metoduna əsaslanmaq lazım gəlir ki, bunun da yolu bir neçə klassik etnosun “tərcümeyi-hal”ını müqayisəli şəkildə araşdırıb ümumi qanunauyğunluğu formulə etməkdən ibarətdir.

Sadəlik xatirinə, etnik tarixi daha geniş araşdırılmış 1) ingilis, 2) rus və 3) fars xalqlarının “tərcümeyi-hal”ını nəzərdən keçirsək görürük ki, onların hər üçü a) təbii diferensiasiya nəticəsində eyni bir kökdən, b) fərqli coğrafiyalarda və c) fərqli vərdişlər sistemi ilə törəmişdir. Və bu prosesdə hər hansı impulsivliyə və ya passionarlığa yer yoxdur, əksinə, yalnız kifayət qədər uzun sürən tə-

kamül-diferensiasiyadan danışmaq olar. Et-nogenez prosesini “mürəkkəbləşdirən” mə-qamlara gəldikdə isə, həmin məqamlar (mə-sələn, bir sıra “aralıq etnoslar”ın meydana çıxması, yaxud tarixi mənbələrdə eyni et-nosun müxtəlif cür adlandırılmasının do-ğurduğu mübahisələr, yaxud da eyni kök-dən gələn etnosların diferensiasiyasının müxtəlif səviyyələrdə olması və s.) məsələ-nin mahiyyətinə ciddi təsir etmədiyindən, prinsip etibarilə, nəzərə alınmaya bilər.

Etnos etnogenetik prosesin yekunu oldu-ğuna görə, hər hansı xalqın etnik mənşəyi-nin düzgün metodologiya ilə araşdırılması üçün “etnogenez”dən “etnos”a yox, “et-nos”dan “etnogenez”ə doğru prinsipi, başqa sözlə, retrospektiv prinsip əsas götürülməli-dir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, qədim dövrlərdən etibarən müxtəlif mənbələrə sə-pələnmiş, çox zaman definisiyası məlum ol-mayan etnonimlərə – xalq adlarına istinadən heç bir normal etnik tarix təsəvvür etmək mümkün deyil ki, bunu tarixşünaslığın bi-zim günlərə qədər davam edən uğursuz təc-rübəsi dönə-dönə göstərmişdir.

Müasir dünya xalqlarının təşəkkül-formalaşma proseslərinin ümumi qanunauyğunluğu ilə yanaşı, qarşılıqlı əlaqə (və təsir) halında olduğu da məlumdur. Araşdırmalar (və müqayisələr) göstərir ki, bugünkü xalqlar (etnoslar) orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində formalaşmış, ondan sonra heç bir müstəqil etnos (xalq) yaranmamış, etnogenez prosesi isə “daxili imkanlar”ın iqtisadi, siyasi və mədəni baxımlardan səfərbər olunması istiqamətində getmişdir.

Nəticə etibarilə, “etnos nədir” sualına verilən cavablar 1) təsviri-empirik, 2) siyasi-ideoloji və 3) fəlsəfi-metodoloji olmaqla üç yerə bölünür. Fikrimizcə, hər üç meylin, yaxud istiqamətin mövqeyində həqiqətin bu və ya digər dərəcədə ifadə olunduğunu etiraf etmək lazım gəlir. Və etnos anlayışına belə bir tərif verilməsini daha məqbul hesab edirik: Etnos eyni təbii mənşəyə malik elə bir insan topluluğudur ki, onun üzvləri özlərini həmin topluluğun bilavasitə tərkib hissəsi saymaqla mövcud vərdiş texnologiyalarına ən azı təhtəlüur olaraq əməl edirlər.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaradıcılarından olan Rasmus Rask yazırdı:

“Xalqların dini inamları, adət ənənələri, onların qədim dövrlərdəki vətəndaşlıq institutları -onlar haqqında nə biliriksə hamısı bizə ən yaxşı halda həmin xalqların qohumluq münasibətlərinə və mənşələrinə dair yalnız ipucu verə bilər... Lakin xalqların mənşəyini və qohumluq əlaqələrini dərk etməyin heç bir vasitəsi tarixin bizi tərk elədiyini qədimliklərdə dil qədər mühüm deyil. Bir insan nəsli axarında xalq öz inamlarını, ənənələrini, müəyyən olmuş adət, qanun və institutlarını dəyişə bilər, bu və ya digər dərəcədə təhsil səviyyəsinə yiyələnə, yaxud kobudluğa, mədəniyyətsizliyə qayıda bilər, dil isə bütün bu dəyişmələr ərzində qorunub saxlanmaqda davam edir. Özünün ilkin formasında qalmasa da, hər halda o vəziyyətdə olur ki, dili bütöv minilliklər boyu tanımaq mümkündür”. Və əlavə edirdi:

“Məsələn, yunan xalqı taleyin hər cür təbəddülatlarına məruz qalmışdır, ancaq yunan kəndlisinin nitqində Homerin dili hələ də özünü göstərir”.

Yalnız fəlsəfi deyil, bir sıra digər dilçilik cərəyan və ya məktəblərinin “xaç atası” olan Vilhelm fon Humboldt dili xalqın ruhu sayaraq yazırdı ki, “dil keçmiş nəsillərin təsəvvürləri ilə doludur və onların canlı nəfəsini mühafizə edir”.

O, ilk məqalələrinin birində bildirirdi ki, “fərdi xarakter milli xarakterə yalnız iki yolla çevrilə bilər – mənşə birliyi vasitəsilə və dil vasitəsilə. Hələ millət dil vasitəsi ilə formalaşmamışdırsa, mənşə öz-özlüyündə təsiredici amil ola bilməz.

...Dil xarakterin təşəkkülü üçün münasib vasitə, faktla ideya arasında vasitəçidir”.

Dahi dilçi-mütəfəkkirin fikrincə, “erkən dövrlərdə yaşamış xalqlar haqqında biz, ümumiyyətlə, onların dili vasitəsilə öyrənilir və bu zaman çox vaxt dəqiq müəyyənləşdirə bilmirik ki, bu və ya digər dili mənşəyinə və tarixi əlaqələrinə görə bizə məlum olan xalqlardan məhz hansına aid edək. Məsələn, zənd bizim üçün o xalqın dilidir ki, həmin xalq haqqında yalnız güman edə bilərik”.

V.fon Humboldtun “dil xalqın ruhudur” təlimini inkişaf etdirməyə çalışan “neo-

humboldtçu" filosoflar – Erist Kassirer, İost Trir, xüsusilə Leo Vaysgerber dildə "xüsusi milli dünyagörüş" görməyə qədər "dərin"ə getdiklərinə görə həqiqi elmin həddlərindən kənara çıxdılar... Amerikan dilçi-antropoloqu Eduard Sepir (1884-1939) isə kifayət qədər obyektiv mülahizələri (və metodu) ilə etnolinqvistikanın əsaslarını yaratdı ki, hər cür irqçilikdən uzaq olan bu nəzəriyyə mədəniyyətin dilə yox, ilk növbədə məhz dilin mədəniyyətə təsirindən bəhs edir: "Guya dilinin lüğət tərkibi məhdud olduğundan müşayiətçi jestlərsiz keçinə bilməyən, ona görə də qaranlıqda ünsiyyətdən məhrum olan xalqlar haqqındakı təsəvvürün və ya nağılın heç bir əsası yoxdur. Həqiqət bundan ibarətdir ki, dil bizə məlum olan bütün xalqlarda ifadə etmənin və informasiyanın mükəmməl vasitəsidir. O, mədəniyyətin bütün aspektlərindən, heç şübhəsiz, ilkin olaraq inkişafını yüksək formalarına yiyələnmişdir və onun daim mükəmməlləşməsi mədəniyyətin bütövlükdə inkişafının rəhnidir".

Dillə təcrübə (vərdişlər sistemi) arasında sıx əlaqənin mövcudluğunu göstərən

E.Sepir yazır: “İnsan yalnız, adətən güman edildiyi kimi, obyektiv dünyada, yaxud ictimai fəaliyyət dünyasında yaşamır. İnsan əhəmiyyətli dərəcədə bu və ya digər cəmiyyətdə ifadə vasitəsi olan konkret dilin hakimiyyəti altında olur... Faktlar göstərir ki, “real dünya” əhəmiyyətli dərəcədə təhtəşüür olaraq bu və ya digər cəmiyyətin dil normaları üzərində qurulur”.

Görkəmli etnolinqvistin fikrincə, “nitq fəaliyyətini simvolikliklə ekspressivlik” qoruyur. Və “dil bütün insan vərdişlərinə o qədər dərindən köklənir ki, bizim şüurlu fəaliyyətimizin funksional tərəfinə olduqca az şey qalır”.

“Dil nəhəng ictimailəşdirici qüvvədir” deyən E. Sepir əmindir ki, ayrı-ayrı dillərin daxilindəki çox müxtəlif sosial kollektivləri və ya qrupları – ailədən tutmuş böyük şəhərlərdəki cinayətkar aləminə qədər öz-özlüyündə birləşdirən elə nitq xüsusiyyətləri mövcuddur ki, başqaları üçün həmin dilin digər daşıyıcıları üçün əlçatmazdır. Və odur ki, dil özünün əsas təyinatı olan ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, birləşdirici hadisədir”.

Dillərin diferensiasiya prosesi haqqında bəhs edərkən Eduard Sepir xarici təsirlərlə yanaşı, dillərin istər fonoloji, istərsə də morfoloji sisteminin təbiətindən gələn təhtəlsüur dəyişmələrdən ibarət daxili “tendensiyalar”ın mövcudluğunu da göstərir. Və bunu təhtəlsüur forma hissini təsiri altında “insanın daimi yaradıcılıqda ideal modellər gerçəkləşdirmək bacarıqsızlığı ilə” izah edir.

E.Sepirin fikrincə, mədəniyyət formaları ilə dil formalarının əlaqəsi birbaşa və ya üz-dən deyil, “dil formasının mədəni əhəmiyyəti onun əsasına qoyulmuşdur... Dil dəyişmələri mədəniyyət dəyişmələrinin çoxu kimi heç də sürətlə baş vermir... Müasir dünyada alman və rus dillərində kişi, qadını və orta cinslərin qalması məntiq baxımından izah edilməzdir, ancaq bu vacib olmayan cinslərin ləğv edilməsinə hər hansı məqsədli cəhd nəticə verməzdi, çünki adi adam burada, faktiki olaraq, məntiqçiləri narahat edən hər hansı qaydasızlıq hiss etmir”.

E.Sepirə görə, dil bütün etnik yaddaşı ilə birlikdə etnosların, eləcə də irqlərin fəvqündə dayanır. “Məsələn, fransız dilində fəvqəladə dərəcədə qarışmış əhali danışır:

Fransanın şimalında şimal, mərkəzində Alp, cənubunda isə Aralıq dənizi tipi”.

Görkəmli etnolinqvistin bilavasitə davamçısı (və dilçilikdə Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin ikinci müəllifi) Benjamen Uorf (1897-1941) özünün etnolinqvistik görüşlərinin mahiyyətini belə formulə edir:

“Biz insanların müxtəlif fəaliyyət növlərinə dilin təsirini ondan istifadənin xüsusi hallarından daha çox, onun daim fəaliyyət göstərən ümumi qanunlarında, bu və ya digər hadisələrə verdiyi gündəlik qiymətlərdə etiraf etməliyik”.

Əslində, B.Uorf E.Sepirin bilavasitə davamçısı olsa da, o, əvvəlcə dil etiketlərinin insan fəaliyyətinə göstərdiyi praktik təsirləri araşdırmışdır. Lakin bu təsirlərin ardıcılığı insan dili ilə onun vərdişlər sistemi arasındakı münasibətin strateji mahiyyət daşıdığına əminlik yaratdığından B.Uorf öz praktik qənaətlərini müxtəlif dillərin müqayisəsindən ortaya çıxan nəzəri ümumiləşdirmələr səviyyəsində nəzərdən keçirməkdən də çəkinməmişdir.

Məsələ burasındadır ki, dil etnolinqvistik özünəməxsusluqlarını müxtəlif dillərlə

müqayisədə nümayiş etdirir. Və əgər belə bir müqayisə aparılmırsa, həmin özünəməxsusluqlar mövcud vərdişlər sisteminin tərkib hissəsi olaraq, prinsip etibarilə, gözə dəyməz.

E.Sepir kimi B.Uorfun da tədqiqat obyekti Amerika hindularının dil təfəkkürüdür ki, bir qayda olaraq, Qərbi Avropa dillərinin müvafiq standartları ilə müqayisə olunur. Və etnolinqvistikanın müddəaları bu müqayisələrdən hasil edilir.

Eyni tipli müqayisələri başqa dillər arasında da aparmaq olar. Məsələn, rus dilində feilin keçmiş zamanının nəqli forması ilə şühudi forması fəqləndirilmir. Ona görə də rusdilli şəxs azərbaycanca danışanda şahidi olmadığı bir hadisəni şühudi keçmişdə deməsilə özü də bilmədən "problem" yarada bilər; məsələn, "Nitşe demişdir ki...", yaxud "Nitşe deyib ki..." əvəzinə heç bir tərəddüd keçirmədən "Nitşe dedi ki..." deyə bilər.

Ümumiyyətlə, substansiya, zaman, məkan və s. kimi əsas kateqoriyalarda dillər arasında fərqin olduğunu qəbul edən B.Uorf belə bir qənaətə gəlir ki, "dünya bizim qarşımız-

da şüurumuzun yaratdığı təəssüratların kaleydoskopik axını kimi canlanır və bu, əsas etibarilə, şüurumuza hopmuş linqvistik sistem vasitəsilə baş verir”.

Əlbəttə, etnos özünün bütün etnoqrafik təzahürlərində dinlə bilavasitə bağlıdır ki, bu bağlılıqda nəyin – dinin, yoxsa etnoqrafiyanın aparıcı olduğunu müəyyənləşdirmək, prinsip etibarilə, mümkün deyil.

İlk dinlər, tamamilə təbiidir ki, ilk inkişaf etmiş dillərin formalaşdığı məkan (və zaman)larda meydana gəlmişdir. Bu isə o deməkdir ki, müqəddəs metafizik izhar üçün eyni səviyyədə mükəmməl dil materialı tələb olunur. Və dini təfəkkürün təcrübəsindən, yaxud ifadə sınağından bu və ya digər dərəcədə çıxmış dillər, heç şübhə yoxdur ki, dünyanın ən mükəmməl dilləri olmuşdur.

Qədim Şumer, hind, yunan, roman (latın), İran, Çin, yəhudi, ərəb, türk, slavyan... dilləri bəşər övladının Tanrı axtarışlarının doğurduğu təfəkkür enerjisinin təzahürləri olan elə ilahi ünsiyyət texnologiyaları (mətnlər) yaratmışdır ki, intellektual inkişafın bugünkü səviyyəsində belə, böyük hey-rət doğurur. Heç də hər bir qədim xalq Tanrı

axtarıcılığının məhsuldar (və kütləvi) dövründə, məsələn, “Bibliya”, yaxud “Quran” kimi möhtəşəm kitablar yaratmamış, yaxud Konfutsi, Budda, Musa, İsa, Məhəmməd kimi dünyaya hər mənada harmoniya gətirmiş dühalar yetirməmişdir; lakin tarixdə elə bir xalq olmamışdır ki, Tanrı ilə ünsiyyətə, onunla dil tapmağa cəhd etməsin. Və bu cəhdlər hər bir xalqın şifahi mifoloji mətnlərində, nağıllarında, dastanlarında, dualarında, alqış və qarğışlarında, ümumiyyətlə, “ibtidai din”in hər bir təzahüründə mövcuddur.

Dil dini təfəkkürün – “izhar”ın ifadəsi kimi, əlbəttə, özünün ən yüksək səviyyəsinə yüksəlmiş olur ki, bunu dünyanın bütün böyük şairləri, yazıçıları, mütəfəkkirləri etiraf etmiş, onların nəhəngləri məhz dini (ilahi!) mətnləri yaradıcılıq uğurları üçün örnək almışlar.

Bu da bir həqiqətdir ki, həm Şərqdə, həm də Qərbdə – həm Müsəlman, həm də Xristian İntibahının görkəmli nümayəndələri dünyanın o dillərini öyrənməyə xüsusi ehtiyac duymuşlar ki, həmin dillərdə məhz ilahi izharın mükəmməl mətnləri (və həmin

mətnlərdə heç bir müzakirəyə gəlməyən universal, transmilli (bilik"lər!) əks olunmuşdur.

Qədim hind dili (və müasir hind-Avropa dillərinin klassik ədəbi əcdadı) olan sanskritdə təzahür etmiş induizm dünyanın bizə məlum olan ən qədim dinlərindən biri, hətta demək olar ki, birincisidir. Bu dinin əsas ideologiyalarının, kanonlarının yazılı mənbələri kimi "Veda"lar (sanskritcə "Bilik"lər) çıxış edir ki, onların e.ə. III-II minilliylərə aid olduğu güman edilir. Sonralar yazıya alınmış "Veda"lar yeni dövrdən dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunsa da, induizm ibadətləri məhz sanskritdə aparılır.

Qədim hind eposları "Mahabharata" (e.ə. IV əsr – b.e. IV əsri) və "Ramayana" (e.ə. II əsr – b.e. II əsri) da sanskritcədir.

Məhz dini mətnlərin, eləcə də ideya-məzmunca dini dünyagörüşü (induzim) ilə sıx bağlı olan eposların sayəsində özünün ən yüksək ifadə səviyyəsinə yüksəlmiş sanskrit XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müqayisəli-tarixi dilçiliyin olduqca məhsuldar bir tədqiqat metodu (və elm!) kimi meydana çıxıb məşhurlaşmasında elə dəyərli mənbə-ob-

yekt oldu ki, onsuz hind-Avropa dillərinin genealoji şəcərəsini bu mükəmməllikdə “tərtib etmək” mümkün deyildi.

Qədim Hindistanda sanskritlə yanaşı, eyni mənşəli xalq danışığı dilləri praktik və pali də mövcud idi.

Buddizmin dili pali olmuş, lakin geniş yayıldıqca induizmlə ideoloji kontaktlar nəticəsində sanskrit dilinə məxsus bir sıra dini terminləri də qəbul etmişdir.

E.ə. I minilliyin ortalarında Hindistanın şimalında meydana çıxan buddizm çox keçmədən həm bütün ölkəyə yayılır, həm də onun hüdudlarını aşıb Mərkəzi Asiya, Sibir, Çin, Tibet, Yaponiya, Koreya, İndoneziya kimi uzaq məmləkətlərdə məşhurlaşır. İnduzimdən fərqli olaraq buddizmin pali dilindəki əvvəl şifahi, sonra isə yazılı mətnləri məşhurlaşdığı məmləkətlərdə müxtəlif dillərə – Çin, Tibet, türk, Yapon, Koreya, indoneziya dillərinə tərcümə edilir. Hətta bu özünü buddaların (tanrıların) adında da göstərir: məsələn, ən məhşur buddalardan Avalokiteşvara Tibetdə Çenreziq, Çində Quan-in, Yaponiyada isə Kannon olurlar.

Qədim dövrlərdən başlayaraq Çində geniş yayılan üç əsas din – konfutsilik, buddizm və daosizm Çin dilinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdiyi kimi bu gün də göstərməkdədir. Konfutsinin (Kun Fu – Szı-nın-e.ə. 551-479) tərtib etdiyi “Lun-yuy” (“Söhbətlər”) kitabı, buddizm kanonlarının Çin dilinə tərcümələri, daosizmin (taoizmin) banisi sayılan əfsanəvi müdrik lao-Sziya aid edilən (və ilk orta əsrlərdə xüsusi nüfuz qazanıb geniş yayılan) “Dao de szin” (“Üsullar və onların gücü barədə kitab”) və eləcə də digər çoxsaylı dini mənbələr eyni zamanda Çin dilinin elə bir tarixi (və müasir!) sərvətidir ki, yüz illər boyu şərh (və sərf) edilsələr də, öz sirlərini heç zaman sona qədər açmamışlar.

Dini mətnlər və ya başqa sözlə dinlərin dilləri yalnız yazılı şəkildə deyil, şifahi formada da yayılır. Məsələn, Qərbi Afrika (ən çox Nigeriya) mənşəli yoruba dini özünün ən müxtəlif təzahürlərində XVII əsrdən etibarən Amerikada (xüsusilə Braziliyada, Kubada) oraya aparılan qullar – ucuz işçi qüvvəsi vasitəsilə məhz şifahi formada böyük miqyas almışdır. İnananlarının (və ibadət

edənlərinin) ümumi sayı on milyonlarla hesablanan yoruba bu günə qədər yazıya ehtiyac hiss etməmişdir.

Halbuki iudaizm e.ə. 586-cı ildə Yerusəlim məbədi dağılandıqdan sonra diqqəti Yəhudi Bibliyası mətnlərinin oxunub şərh edilməsinə verməli olduğuna görə ənənəvi olaraq yazı ilə bilavasitə bağlıdır.

Yəhudi Bibliyasına – Tövrata (yəhudilər onu “TaNaX” adlandırırlar) Musadan – Moiseydən qalan beş kitabla yanaşı, eramızın ilk əsrlərinə aid “Talmud”lar, hətta onların şərhləri daxildir ki, bu şərhlərdə yəhudi xarakterindən irəli gələn “polemizm” olduqca güclüdür. Və məşhur yəhudi atalar sözündə təsadüfən deyilmir ki, “yəhudilərin hətta mübahisələri də Tövratdır”.

Ümumiyyətlə, şifahi dillə yazılı dilin bu qədər yaxın olması, yazılı nitqdən şifahi nitqə və əksinə bu qədər rahat keçilməsi iudaizmin “dil fəlsəfəsi”ni digər dinlərdən xeyli dərəcədə fərqləndirir. Yazıya canlılıq verdiyi kimi, şifahi nitqi də kanonlaşdıraraq, artıq (əhəmiyyətsiz) təfərrüat və ya təfsilata imkan vermir. Və bu gün yəhudilər “TaNaX”ın yazılı Tövrati qədər də Talmudun iudaizm

yaddaşının şedevri sayılan Tövratına əsaslanır.

Qədim yəhudi dilinin (ivritin) iki min beş yüz il ərzində dünyanın müxtəlif coğrafiyalarına dağılmağa məcbur olmuş yəhudilərin etnik-mənəvi birliyinin qorunub saxlanması iudaizm qədər önəmli olmuşdur. Odur ki, müasir dövrdə bir sıra reformist iudaizm ideoloqlarının yəhudilərin dünyaya inteqrasiyasını təmin etmək məqsədilə ibadətlərin onların yaşadıkları ölkələrin dilində aparılması təklifləri ciddi etirazla qarşılanır.

Məlumdur ki, xristianlığın əsasları iudaizmdən gəlir. Və yunanca olan ilk xristian mətnləri yəhudicədən (ivritdən) "tərcümə" və ya təbdil olaraq meydana çıxmışdır. Yunanların xristianlığı qəbul etməsilə Bibliya Homerin, Sokratın, Platonun, Aristotelin... dilində danışmağa başlamışdır...XIII əsrdə "latın"ların kilsə siyasəti ilə bağlı mübahisələri xristianlığın iki qola – katoliklərlə pravoslavlara ayrılmasına gətirib çıxardı... Pravoslavlər "Bibliya"nın yunanca katoliklər isə latınca mətnini əsas alsalar da, xristianlıq bu dini qəbul edəcək xalqların dillərinin inkişaf

fına təkan verən çox əhəmiyyətli bir ənənənin əsasını qoydu: müqəddəs mətnlər müxtəlif dillərə tərcümə olunmağa başladı.

“Bibliya”nın son səhifələrində aydın şəkildə göstərilir ki, İsus Xristosun bilavasitə şagirdləri – apostol və ya həvariləri onun göylərə çəkilməsindən sonra xristianlığı yaymaq üçün dünyanın müxtəlif ölkələrinə ilk missioner səfərlərinə çıxdılar. Və istər bu, istərsə də sonrakı səfərlərdə xristianlığın təbliği yerli xalqlara (və dillərə) xüsusi diqqətlə, həssaslıqla yanaşılmasını tələb edirdi.

İslam dini dünyaya VII əsrdə gəlmiş, özü ilə ərəb dilini o zamana qədər görünməmiş bir səviyyəyə yüksəltmişdir. Və “Quran”ın dili həm müxtəlif ərəb dialektlərində danışan ərəblər arasında ədəbi dil olaraq möhkəmlənmiş, həm də xüsusilə bütün orta əsrlər boyu türklər və farsların, sözün geniş mənasında, elm dili olmuşdur.

Müsəlman xalqlarının yalnız ərəbcə ibadət etməsi, “Quran”ın başqa dillərə rəsmi tərcüməsinin yasaqlanması nəticəsində digər (ərəb olmayan) xalqların dillərinə külli miqdarda ərəb sözləri, dini, fəlsəfi, elmi, ədəbi və s. terminlər keçmişdir. Və ərəb dili-

ni bilməyən müsəlmanlar “Quran”ın əsas surə və ya ayələrini əzbərləməklə, tərcüməşərhlər əsasında mahiyyətini anlamaqla kifayətlənmişlər.

Mütləq əksəriyyəti İslamı qəbul edən türklərin o vaxta qədərki müstəqil Tanrı ax-tarışlarının tarixi çox qədimlərdən başlasa (bunu sübutedən kifayət qədər zəngin mifoloji mətnlər bu günə qədər müxtəlif yazılı mənbələrdə, eləcə də şifahi olaraq qorunub saxlanmışdır) da, tanrıçılığın türklər arasında aparıcı dini dünyagörüşü kimi rəsmi mövqe tutması V-X əsrlərə aiddir. Tonikuk, Kül tiqin, Bilgə xaqan kitabələri Göy türklərin tanrıçılıq inamlarının bütöv bir sistem təşkil etdiyini, cəmiyyətin xüsusilə yuxarı təbəqəsinin dünyagörüşünə çevrildiyini, dövlət idarəçiliyində mühüm ideoloji rol oynadığını göstərir. Və türk inanır ki:

“Üze Kök Tenqri. Asra yağız Yir kılındık-da ekin ara kişi oğlu kılınmış...”

Türk tanrıçılığı türklər arasında məhz türkcə zühur edir. Və tanrıçılıq o dərəcədə mükəmməl terminologiya ilə təmsil olunur ki, X əsrdə İslamı qəbul eləyən türklər İslam dini anlayışlarını ərəbcə deyil, tamamilə

türkcə ifadə etmək üçün heç bir çətinliklə qarşılaşmırlar. Və təsadüfi deyil ki, Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu biliq” əsərində (XI əsr) ərəbcədən alınmalara, demək olar ki, rast gəlinmir.

Müxtəlif mənşəli dünya dinləri – budizm, iudaizm, xristianlıq və İslamı qəbul etmiş türklər həmin dinlərin müqəddəs mətnlərini türkcəyə tərcümə etməyə həmişə böyük maraq göstərmişlər.

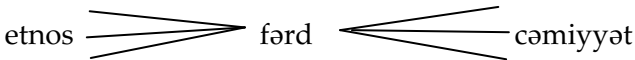
Beləliklə, dillərin tarixində dinlərin rolu təsəvvür edildiyindən daha miqyaslı, daha kütləvi və daha ardıcıl olmuşdur. Və odur ki, din yaradan dillərin xüsusi tarixi statusu vardır.

Etnolinqvistika multidissiplinar bir sahə olaraq etnosun dilini onun bütün davranış (və vərdiş) sistemində nə qədər əhatəli dərk (və təsvir) edə bilərsə dil haqqındakı elm üçün o qədər əhəmiyyətli ola bilər.

SOSIOLINQVİSTİKA

Sosiolinqvistik proseslər, əslində, etnolinqvistik proseslərin o mənada davamıdır ki, etnolinqvistika ilə sosiolinqvistika arasında kəskin hədd qoymaq olduqca çətindir, lakin aralarındakı bilavasitə əlaqə diaxron dilçiliyin bu iki sahəsinin ümumən fərqləndirilməsinə, prinsip etibarilə, mane olmur.

Etnologiya və ya xalqşünaslığın bilavasitə obyektı olan etnosla sosiologiya və ya cəmiyyətşünaslığın bilavasitə obyektı cəmiyyət arasında ən böyük fərq, görünür, ondan ibarətdir ki, birincisi fərdləri nə qədər birləşdirirsə, ikincisi o qədər ayırır. Və bu münasibəti aşağıdakı şəkildə sxemləşdirmək mümkündür:

Sosiolinqvistikanın daha çox sosiologiyanın, yaxud linqvistikanın (dilçiliyin) tərkib hissəsi olması barədə mübahisə aparmaq tamamilə yersizdir. Və əslində, həmin sahə

1950-ci illərdə ABŞ-da meydana çıxandan (qeyd edək ki, "sosiolinqvistika" terminin özü də məhz həmin illərdə ABŞ-da yaranmışdır) indiyəcən belə bir mübahisəyə ümumən ehtiyac duyulmamışdır. Ancaq sosiolinqvistik araşdırmaların artıq heç də az olmayan təcrübəsi göstərir ki, onunla daha müntəzəm şəkildə sosioloqlar deyil, dilçilər məşğul olurlar və sosiolinqvistikanın istər praktik, istərsə də müəyyən nəzəri uğurları ümumən dilçiliyə aiddir.

V.fon Humboldt yazır:

"Dil ayrıca bir insanın sərbəst yaradıcılığı deyil, həmişə bütöv xalqa mənsubdur. Sonrakı nəsil onu əvvəlkilərdən alır. Bunun da nəticəsində onda bütün yaşların, hər bir cinsin, zümrənin təsəvvür üsulları, bu və ya digər tayfanın xarakteri və mənəvi fərqlilikləri qarışır, son hesabla, bütövlükdə insan nəsli yaradaraq xalqlar söz və dil mübadilələri aparırlar, dil həmişə məhdud olan fərdidən hər şeyi əhatə edən varlığa keçməklə, subyektiv olanı obyektiv olana çevirməyin böyük vasitəsi olur".

Bu isə o deməkdir ki, fərd və cəmiyyət münasibətləri dilin fərdi işlənməsi ilə ictimai

təbiəti arasındakı münasibətlə də müəyyən olunur, fərd fərdiləşir, cəmiyyət isə ictimailəşdirir. Bu, bir tərəfdən, ziddiyyətdir, ancaq digər tərəfdən, dilin elə bir mövcudluq üsuludur ki, onu daim canlı, tərəvətli saxlayır və başlıcası, həyat enerjisi ilə təmin edir. Cəmiyyət məhz ayrı-ayrı fərdlərin, yaxud zümrələrin timsalında bir dildən başqasına körpü salır, çoxdillilik yaradır, dil-ünsiyyət eksperimentləri edir, sosial diferensiallıq ümumi uzusu təhlükə altında qoymaqla yanaşı, onun müqavimət qüvvəsinin artmasına kömək göstərir. Və əslində, sosiolinqvistika “dilin başı üzərində görülən işlər”i öyrənir.

Məsələ burasındadır ki, bu tədqiqat sahəsinin obyektini və ya predmetini yalnız təxmini olaraq təsəvvür etmək mümkündür. Və təxminlik populyar dilçilik ədəbiyyatlarında göstərildiyi kimi, “dil siyasətinin planlaşdırılmasından başlayıb reklam işinin effektivliyinin öyrənilməsinə qədər” gedir. Odur ki, sosiolinqvistikanın nə özünəməxsus metodunun, nə də nəzəri sisteminin olmasını əsas tutaraq akademik dairələrdə ona qarşı inkarçı mövqe nümayiş etdirilməsi də təsadüfi deyil, lakin əks münasibət

mövqeyinə də ən müxtəlif (elmi, mədəni, hüquqi və s.) tamamilə anamlı yanaşmaq lazım gəlir ki, hər halda onun heç cür diqqət mərkəzindən kənarında saxlanılması mümkün olmayan problematikası mövcuddur. Dilin cəmiyyətdəki rolu kimi olduqca geniş bir miqyasa malik həmin problematikaya ən azı üç səviyyədə baxmaq lazım gəlir:

- 1) ölkə səviyyəsində;
- 2) regional səviyyədə;
- 3) dünya səviyyəsində.

Bir ölkə səviyyəsində sosiolinqvistikanı maraqlandıran əsas məsələ, görünür, dövlət dili problemidir ki, öz növbəsində bir sıra digər problemlərlə də bilavasitə bağlıdır.

Dövlət dili bu və ya digər ölkəni idarə edən administrasiyanın dili olmaqla, əsasən, üç şəkildə meydana çıxır:

1) ölkənin mütləq əksəriyyətini təşkil edən xalqın (etnosun) dili az və ya çox dərəcədə zəngin tarixi ənənələrə dayanaraq dövlət dili kimi fəaliyyət göstərir ki, bu, dövlət dilinin ən təbii (və obyektiv) formasıdır;

2) ölkənin bir neçə aparıcı xalqının (etnosunun) dili eyni zamanda dövlət dili olaraq rəsmi şəkildə tanınır ki, bu zaman hansı di-

lin daha üstün olması, hansı sahələrdə (administrativ, elmi, ədəbi və s) daha çox işlənməsi, perspektivləri və s. bəzən çox ciddi münaqişə predmetinə çevrilir;

3) ölkənin heç bir xalqının deyil, regional, yaxud beynəlxalq nüfuzu olan başqa bir xalqın dili dövlət dili kimi tətbiq edilir ki, bu halda “kөнüllülük” tamamilə şərti səciyyə daşıyır – tarixi təcrübə göstərir ki, hər hansı ölkədə yad dilin dövlət dili olaraq tətbiqi, bir tərəfdən, ardıcıl administrativ (eləcə də siyasi, ideoloji, mədəni və s.) təzyiq tələb edirsə, əks tərəfdən, davamlı müqavimətlə qarşılanır ki, həmin müqavimət yad dilin, adətən, ölkədən ya qismən, ya da tamamilə çıxarılması ilə nəticələnir.

Dövlət dili dövlətin xarakterindən asılı olmaqla müxtəlif səviyyə, yaxud formalarda onun ən mühüm atributlarından birinə çevrilir. Müasir demokratik dövlət idarəçiliyində dövlət dili anlayışına müəyyən dərəcədə loyal, yaxud liberal yanaşılması meyilləri özünü göstərir, belə ki, ölkə həyatının ən müxtəlif sahələrində dövlət dilinin işlənməsi həm administrativ, həm də kütləvi-sosial (milli) maraqlar hüdudunda təmin olun-

maqla yanaşı, istər ölkə əhalisinin istifadə etdiyi digər dillərdən, istərsə də regional, yaxud beynəlxalq dillərdən istifadə üçün də zəruri imkan açılır.

Hər hansı dövlətin dillə bağlı siyasəti dövlət dili məsələsindən başlasa da onunla bitmir. Və “dil siyasəti” geniş olduğu qədər də terminoloji dəqiqləşdirməyə çətin gələn yayğın anlayışdır.

Dil siyasətinin, əslində, nəinki sosiologiyaya, hətta dilçiliyin özünə də çox az dəxli var; burada həlledici söz sahibi siyasət olduğundan onun elmi prinsipləri (əgər həqiqətən mövcuddursa) yalnız siyasətşünaslıq (politologiya) tərəfindən öyrənilə bilər, qəbul edilmiş müvafiq siyasətin planlaşdırılmasına, müəyyən mənada, həyata keçirilməsinə gəldikdə isə, bu, artıq sosiolinqvistikanın fəaliyyət dairəsinə bilavasitə daxildir.

Regional səviyyədə sosiolinqvistikanın əsas məsələsi, əgər belə demək mümkünsə, dil ittifaqlarından ibarətdir. Və bu, qədim dövrlərdən gələn elə bir sosiolinqvistik hadisədir ki, həm təbii-coğrafi, həm siyasi, həm də mədəni amillərin çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Məsələn, Qafqazda –

Şimali, Mərkəzi və Cənubi olmaqla – bizə məlum olan ən qədim dövrlərdən başlayaraq gedən dil proseslərinin nəticələri göstərir ki, burada Qafqaz, İran, türk, ərəb, rus və s. dillərin intensiv kontaktları baş vermişdir. ən uzunmüddətli (və məhsuldar) kontakt isə farsca-türkcə-ərəbcə əlaqələridir ki, xüsusilə Azərbaycan dilinin nümunəsində bilavasitə təzahür edir.

Beləliklə, etnolinqvisitik tarix sosiolinqvisitik müasirliyin predmetinə çevrilir. Və nəticə etibarilə, sosiologiya dilə münasibətdə nə qədər fərdin maraqlarına əsaslanırsa-əsaslanırsın etnologiya ilə hesablaşmalı olur.

Dünya səviyyəsində sosiolinqvistikanın əsas məsələsi beynəlxalq dil (və ya dillər) probleimidir.

V.fon Humboldt vaxtilə yazırdı:

“Ən yeni dövrə, bu işi özünün bütün təşəbbüsləri ilə birləşdirərək və hətta qarşıya digər məqsədlər qoymadıqda belə bu işə güc və vəsait sərf edərək, sivilisasiyanı yer kürəsinin ən ucqar guşələrinə aparmaq kimi gözəl imtiyaz bəxş edilmişdir. Ümumbəşəri başlanğıcın bu təntənəsi ilk dəfə yalnız bizim zamanımızda həqiqətən cəsərət edilən

irəli doğru addımdır və son yüzilliklərin bütün böyük kəşfləri insanpərvər vahid bəşəriyyət ideyasının həyata keçirilməsinə xidmət edir”.

Göründüyü kimi, bəşəriyyətin ümumi ünsiyyət ehtiyacı onun sosial təbiətindən irəli gəlir. Və bu ehtiyacı ödəmək üçün süni dillər yaratmaq təşəbbüsləri nə qədər çox olsa da, təcrübə göstərdi ki, beynəlxalq dil funksiyasını məhz təbii dillər yerinə yetirəcəkdir.

Sosiolinqvistika özünün müxtəlif araşdırma təcrübələrində, təbiidir ki, hələ ümumi qənaətlərdən (deduksiyadan) daha çox, konkret hadisələrdən aldığı nəticələrin (induksiyanın) nə vaxtsa ümumiləşdiriləcəyi ehtimalına əsaslanır. Və heç bir şübhə yoxdur ki, hələ də gerçəkliyin “təcrübə”si elmin, daha doğrusu, belə bir elm olmağa iddialı sosiolinqvistika multidissiplinarlığının təcrübəsini qabaqlayır ki, bunun ən səciyyəvi nümunəsi Azərbaycan Respublikası ola bilər.

Heydər Əliyevin bir dövlət (və millət) rəhbəri kimi Azərbaycanda aparmış olduğu dil siyasəti elmi-nəzəri (və ideoloji) baxımdan yalnız Azərbaycan miqyasında əhəmiyyətli

yətli olması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dünya miqyasına çıxmaqla ümumiyyətlə dil quruculuğunun həmişə aktual olan problemlərinin həlli üçün əsaslı (və mötəbər) prinsiplər təqdim edir.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəldiyi XX əsrin 60-cı illərinin sonu 70-ci illərin əvvəllərinə qədər də kifayət qədər gərgin, enerjili və bir sıra mərhələlərdə məhsuldar milli dil quruculuğu prosesləri getmişdi.

Həmin proseslər aşağıdakılardan ibarət idi:

1. İlk orta əsrlərdən etibarən türk dillərinin diferensiasiyası nəticəsində formalaşan Azərbaycan türkcəsi həm orta əsrlərdə, həm də xüsusilə yeni dövrdə özünün bədii, elmi, publisistik və s. təzahürlərində inkişaf edərək XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə kifayət qədər yüksək mədəni səviyyəsi olan bir millətin ünsiyyət vasitəsi kimi gəlib çıxmışdı.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsi rəsmi olaraq dövlət dili elan olunmuş, ancaq Cümhuriyyət tez süqut etdiyindən bu sahədə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi, yəni dil-dövlət-cəmiyyət münasibətlərinin möhkəmlən-

dirilməsinin lazımi səviyyədə təmin edilməsi mümkün olmamışdı.

3. Sovet dövründə Azərbaycan türkcəsi (30-cu illərdən etibarən rəsmi olaraq Azərbaycan dili) müxtəlif siyasi-ideoloji problemlərə baxmayaraq sürətlə inkişaf etmiş, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində özünün təbii-tarixi hüquqlarına yiyələnmiş, xüsusilə milli ədəbiyyatın əsasında dayanmış, demokratikləşmiş, milliləşmiş, kütləvi normativlik qazanmışdır, ancaq təcridən dövlət idarəçilik sistemindən (və ünsiyyətindən) sıxışdırılmağa, siyasi nüfuzunu itirməyə başlamış, hətta Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasından Azərbaycan dilinin Respublikada dövlət dili olması barədəki xüsusi maddə də çıxarılmışdı.

4. Sovetlər Birliyində Stalin rejiminin süqut etdiyi (və kəskin tənqiddə məruz qaldığı) 50-ci illərin ortalarından sonra Azərbaycan ziyalıları, xüsusilə akademik, xalq yazıçısı və dövlət xadimi Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin dövlət idarələrindəki pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək təşəbbüsü göstərsələr də, həmin təşəbbüs tamamilə uğursuz oldu. Və hətta respublika rəhbərliyi Mirzə

İbrahimovun şəxsində millətçilikdə günahlandırıldı, siyasi-ideoloji konyukturun güclü təzyiqi altında iş mili təşəbbüsün “üzrxahlıq”ına gətirib çıxardı.

5. Mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ikiyə parçalanması, Şimalın Rusiyanın (SSRİ-nin), Cənubun isə İranın tabeliyində olması, Şimalda rus, Cənubda isə fars dilinin hökm etməsi idi ki, millətin təbii bütövlüyünü zədələyir, milli ruhun mükəmməlliyini təhdid edirdi.

Heydər Əliyevin bir dövlət başçısı olaraq uğurlu dil siyasəti yürütməsinin səbəblərindən biri milli dil quruculuğu təcrübəsinin (ənənənin!) mövcudluğu, ikincisi həmin təcrübəni dərinədən öyrənməsi (ənənəni davam etdirməsi) idisə, üçüncüsü, ona sözün geniş (və böyük) mənasında, yaradıcı münasibəti idi.

Və yaradıcı münasibət dedikdə biz əsasən aşağıdakıları başa düşürük:

1) Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etmiş sələflərindən fərqli olaraq bilirdi ki, Leninin artıq mənasız, heç bir real gücü olmayan “millətlərin öz müqəddəratını

təyin etmək hüququ" barədəki xülyalarına (zahirən nə qədər "dəb"də görünsə də!) istinad edib Respublikada dil, ümumən millət məsələsində inqilabi reformalara cəhd göstərmək tamamilə uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə də millətin (və onun dilinin) siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Sovetlər Birliyindəki mövcud şəraitə (konyukturlara!) uyğun yollar axtarmaq lazım gəlir.

2) Heydər Əliyevə iqtisadi baxımdan geridə qalmış, sosial təminatı xeyli aşağı olan, xalqla rəhbərlik arasındakı münasibətlərin o qədərə də səmimi olmadığı, milli yuxarıların çox hallarda intriqa bataqlığına sürükləndiyi və Azərbaycan xalqına yuxarıdan aşağı baxan millətlərin nümayəndələrinin müxtəlif səviyyələrdə idarəçilik mövqelərini işğal etdiyi bir Respublika miras qalmışdı ki, bu da milli məsələyə kifayət qədər fundamental problemlərdən (və əgər belə demək mümkünsə, aşağılardan!) başlamağı tələb edirdi.

3) Heydər Əliyev Respublika rəhbərliyindəki sələflərindən daha yaxşı bilirdi ki, milli məsələləri, o cümlədən də dil məsələsini o zaman uğurla həll etmək mümkündür ki, xalqın yatmış enerjisi, kifayət qədər zəngin

potensialı hərəkətə gəlsin, əks halda yuxarıdan təqdim olunmuş ən uğurlu təklif, yaxud irəli sürülmüş ən dəyərli təşəbbüs belə aşağıdakılara – geniş xalq kütləsinə çatmadan elə yuxarılardaca provakasiya hədəfinə tuş gəlib uğursuzluqla nəticələnəcəkdi ki, bunun da acı təcrübəsi Respublikada hələ unudulmamışdı.

Heydər Əliyev sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik edərkən yürütdüyü milli dil siyasəti kifayət qədər müstəqilliyi ilə seçilən bir milli kommunistin yürütdüyü siyasətdir ki, onun əsas məzmununu aşağıdakı təşəbbüslər müəyyən etmişdir:

1) Xalq gördü ki, Respublikanın yeni rəhbəri kənd zəhmətkeşləri ilə görüşlərdən başlamış ta Azərbaycan Dövlət Universitetinin yarım əsrlik yubiley məclisinə və ya Azərbaycan yazıçılarının qurultayına qədər xalqın öz dilində – Azərbaycan dilində danışır. Və bunu elə edir ki, sanki belə də olmalı imiş.

2) Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumən mədəniyyətinin klassiklərinin ümumxalq səviyyəsində keçirilən yubileyləri həm də ana dilinin geniş miqyasda təbliği demək idi.

Xalq özünün Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Zakir, M.F.Axundzadə, Aşıq Ələsgər, Mirzə Cəlil, Sabir, H.Cavid, S.Vurğun kimi dahilərinin dövlət (və dövlət başçısı) miqyasında nə qədər yüksək qiymətləndirildiklərini gördükcə özü də yüksəlirdi. Və hər biri öz dövründə ana dilinə ölməz abidə qoymuş bu mütəfəkkirləri yalnız ziyalılar səviyyəsində yox, həm də geniş xalq kütlələri səviyyəsində yenidən dərk etmək bütün hallarda milli intibaha, tarixi köklərin dərinliklərinə getməyə və bu günün hansı təkamül mərhələlərinin nəticəsi olduğunu anlamağa məcbur edirdi ki, burada dil məsələsi ən mühüm məsələ idi.

3) Azərbaycan Respublikasının rəhbəri müasir Azərbaycan yazıçısının (onların mütləq əksəriyyəti ana dilində yazırdı) nüfuzunu o zaman qədər görünməmiş bir səviyyəyə qaldırdı, onu (Azərbaycan yazıçısını) sovet ideologiyasının (rejiminin!) inzibati təzyiqlərindən cəsərtlə qorudu, milli demokratik dünyagörüşünün yayılması üçün geniş meydan açdı... Və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin həm Respublikada ana dilində, həm də bütün Sovetlər Birliyi miqyasında

rus, eləcə də digər dillərdə nəşrinə hərtərəfli şərait yaratdı. Yalnız bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, əgər keçən əsrin 70-ci illərində Azərbaycana Heydər Əliyev kimi böyük bir millət xadimi, geniş dünyagörüşlü lider başçılıq etməsəydi, İsa Hüseynov, Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı, Hüseyn Arif, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Anar, Elçin kimi onlarla böyük sənətkarlar bu qədər inamla yazıb yarada, bu qədər böyük şöhrət qazana (və ana dilinə bu qədər böyük şöhrət gətirə!) bilməzədilər. Və onu da əlavə edək ki, həmin 70-ci, 80-ci illərdə Azərbaycan yazıçılarının çap olunduqları "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti heç bir digər milli respublikada müşahidə edilməyən yüksək tirajlarla çıxaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına, xalq kütlələri arasında yayılmasına böyük töhfələr verirdi.

Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında, toplantılarında iştirak edən Respublika rəhbəri yazıçılarla xalq arasındakı ünsiyyətin genişlənməsinə, yazıçının xalqla birlikdə olmasına da xüsusi önəm verirdi.

4) Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dil, ədəbiyyat və tarix sahəsindəki xüsusilə 30-cu illərdən etibarən məlum ideoloji çərçivəyə salınmış elmi araşdırmalar həm xronoloji, həm də intellektual-metodoloji baxımdan dərinləşməyə başladı. Ən mühüm məsələlərdən biri o oldu ki, antitürkçü əhval-ruhiyyə aradn qalxdı; bu isə milli humanitar təfəkkürün inkişafı, milli özünüdərkın meydanının genişlənməsi üçün elmi mühitdə uzun illər gözlənilən şəraiti yaratmış oldu.

1974-cü ildə ali məktəblər üçün “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinə Azərbaycan SSR-in Dövlət mükafatının verilməsi isə o demək idi ki, dövlət həm Azərbaycan dilini, həm Azərbaycan dilçiliyini, həm də azərbaycandilli təhsili yüksək səviyyədə himayə edir.

5) Və nəhayət, çox mühüm təşəbbüslərdən biri o oldu ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənəkənar VII sessiyasında (1978) Respublikanın yeni Konstitusiyası qəbul olundu ki, onun 73-cü maddəsində Azərbaycan dilinin Respublikada dövlət dili olması təsbit edildi.

Heydər Əliyev Azərbaycanda – Naxçıvanda siyasi fəaliyyətə başlayanda milli dilə bağlı ən aktual məsələ onun necə adlandırılması idi ki, həmin məsələyə münasibətdə fikir-mövqə ziddiyyətləri, doğrudan da, bəzən əsaslı, bəzən də əsassız olaraq, son dərəcədə gərginləşir, hətta ölkənin milli-siyasi bütövlüyü üçün təhlükə yaradacaq bir həddə çatırdı.

Naxçıvan MR Ali məclisinə rəhbərlik etdiyi illərdə Heydər Əliyev dövlət dilinin “türk dili” adlandırılmasını təklif edənlərə məsələnin tarixi mahiyyətini dərindən izah elədikdən sonra belə bir təmkinli (və müdrik) məsləhət verir:

“...Mən də hesab edirəm ki, biz türkün... Ancaq indi gətirib biz tələm-tələsik bu Konstitusiyaya (Naxçıvan MR-nın Konstitusiyası nəzərdə tutulur – N.C.) dəyişiklikdə yazaq ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət dili türk dilidir, bu, mənə elə gəlir ki, tələsiklik olar. Gəlin bunu da etiraf edək ki, milli dirçəliş, milli ənənələrin bərpa olunması, milli inkişaf sahəsində bu günlərdə çox mühüm qərarlar qəbul etmişik. Gəlin bir az

səbr edək ki, bizim bu qərarlar həzm olunsun” ...

Bu mülahizə-mövqedə ən azı üç mühüm elmi-ideoloji prinsip ehtiva olunur:

1) məsələnin tarixi mahiyyəti – dilin (və xalqın) adının hansı təkamül mərhələlərdən keçdiyi (və onun məntiqi) aydın təsəvvür olunmalıdır;

2) yalnız Naxçıvan yox, ümumazərbaycan miqyasında müzakirələrə ehtiyac vardır;

3) nə qədər zəruri olsa da, ümummilli qərarlar tədricən qəbul edilməlidir ki, cəmiyyət onları həzm edə bilsin.

Azərbaycan Parlamenti isə 1992-ci ilin 22 dekabrında bir qrup deputatın iştirakı ilə dövlət dilinin adı ilə bağlı məsələni, ümummilli liderin ifadəsi ilə desək, məhz “tələmtələsik” müzakirə edib “türk dili”nə üstünlük verdi.

Və bu qərar işləməyə başlasa da, tezliklə böyük mübahisələrə, praktikada isə problemlərə meydan açdı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, müstəqil dillər olan Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsini fərqləndirməkdə çətinliklər yarandı.

“Tələm-tələsik” qəbul edilmiş qərarın yaratdığı problemləri həll etmək milli dil siyasəti ilə bağlı ən aktual problemlərdən birinə (demək olar ki, birincisinə!) çevrildi.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilənə qədər bu məsələ açıq qaldı.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin taleyi ilə bağlı ilk möhtəşəm tədbirlərdən biri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası layihəsinin 1995-cu ildə elm, mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən geniş müzakirəsi oldu. İki gün davam edən həmin müzakirə yalnız qəbul etdiyi obyektiv qərarla yekunlaşmadı, həm də (və fikrimizcə, daha çox) onunla əlamətdar (və tarixi!) oldu ki, dövlətin (və xüsusilə dövlət başçısının!) dil məsələsinə həssaslığını, ona nə qədər böyük siyasi-ideoloji önəm verdiyini biz daha bütün miqyası ilə göstərdi.

Əlbəttə, əsas məsələ dövlət dilinin adı ilə bağlı idi, ancaq bundan heç də az əsas olmayan bir məsələ də o idi ki, Azərbaycan dövləti (və Prezidenti) dil quruculuğunu dövlət (və millət!) quruculuğu prosesindən ayrı təsəvvür eləmir, xalqın dilinə, doğrudan da,

“onun ruhu” (V.Humboldt) kimi baxır. Və milli dilə hər hansı volyuntarist müdaxiləni milli dövlətə qarşı yönəlmiş təxribat sayıb cəsarətlə rədd edir.

Azərbaycan Prezidentinin – ümummilli liderin açılış nitqi ilə 1995-ci ilin 31 oktyabrında Azərbaycan MEA-da başlayan müzakirə ertəsi gün Prezident Aparatında Heydər Əliyevin bilavasitə sədrliyi ilə davam etdirildi.

Müzakirə üç variant əsasında aparılırdı: “Azərbaycan dili”, “türk dili” və “Azərbaycan türk dili (“Azərbaycan türkcəsi”)”. Maraqlıdır ki, nə qədər paradoksal olsa da, müzakirələrdə ən az müdafiə edilən variant məhz “türk dili” oldu. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi o idi ki, geniş müzakirələr keçirilmədən qəbul olunmuş qərar cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməmişdi, yaratdığı problemlər isə göz qabağında idi; hər şeydən əvvəl, qərar qəbul edilərkən ümumxalq səsverməsi, referendum keçirilib xalqla məsləhətləşilmədiyi üçün Azərbaycan cəmiyyəti olduqca həssas bir dövrdə, haqlı olaraq, “yuxarı”dan gələn həmin qərardan, ümumən qərar vermə prosedurundan narazı qalmışdı.

Akademik səviyyədə (və kifayət qədər demokratik şəraitdə) aparılan müzakirələrin sonunda ümummilli lider belə bir təklif verdi ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsindəki dövlət dili ilə bağlı 21-ci maddə referendumla ayrıca çıxarılsın. Və belə də oldu.

12 noyabr 1995-ci ildə referendumla qəbul olunan, 27 noyabr 1995-ci ildən isə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında həmin maddə aşağıdakı şəkildə təsbit edilmişdir:

“I.Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II.Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”.

Müzakirələr göstərdi ki, yalnız milli ictimai təfəkkür deyil, bilavasitə mütəxəssislər də ana dilinin (eyni zamanda dövlət dilinin) qeydsiz-şərtsiz “türk dili” adlandırılmasının əleyhinədir, ona görə ki:

a) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adlandırılması özünü doğrult-

mur və təcrübədə onları istər-istəməz ayır-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (latışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər və b.) “Azərbaycan dili”nin “türk dili” adlandırılmasından hər halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək “xırda millətçilik” hisslərini qızıqdırırlar;

c) “Azərbaycan dili” adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla istifadə olunur, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir və milli ictimai təfəkkürdə tamamilə qərarlaşmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası, eləcə də onun dövlət dili ilə bağlı xüsusi maddəsi qəbul olunduqdan sonra uğurla işləməyə başladı ki, bu da ümummilli liderin milli dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi) istedadının təntənəsi demək idi.

2001-ci ilin iyun ayının 18-də Azərbaycan Prezidenti “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” bir fərman verdi ki, həmin fərman, tam məsuliyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dilinin tarixində görün-

məmiş hadisə idi. Dövlətin dil siyasətini bütün miqyası ilə olduqca dolğun şəkildə əks etdirən fərman həm də elmi-metodoloji məzmunu ilə diqqəti cəlb edir, sənəddə Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə ayrıca (və geniş) yer ayrılmışdır və burada qeyd olunur ki, "Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır".

Bu, uzun illər (və məhz siyasi məqsədlərlə) türk etnoslarının Azərbaycana nəinki ilk orta əsrlərdə, hətta monqol-tatar yürüşləri dövründə gəldiklərini yeganə akademik mövqeyə çevirməyə çalışanlara tutarlı cavab olmaqla yanaşı həm də (və daha əsas!) milli tarixi təfəkkürün, ana qaynaqlarını türkcülükdən alan azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi idi.

Azərbaycan dili tarixinin bir sıra mübahisəli və ya uzun illər hansısa ideoloji məqsədlə mübahisə obyektinə çevrilmiş problemlərinə aydınlıq gətirilən fərmanda döv-

lət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra konkret tədbirlərin görülməsi də irəli sürülür:

“...Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl olunmur. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur”.

Fərman aşağıdakı çox mühüm müddəə-qərarlarla bitir:

“1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın.

2. “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun hazırlansın.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər.

4. Təhsil nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, bu dildə təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin.

5. Azərbaycan MEA və Təhsil nazirliyi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikasında çap olunacaq zəruri elmi, bədii, tədris və s. ədəbiyyatın siyahısını hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsinlər.

6. Azərbaycan MEA Azərbaycan dilçiliyinə dair aparılmalı araşdırmaların proqramını hazırlasın və araşdırma işinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Prezidentinə məlumat versin.

7. Şəhər rayon və icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki, yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam, şüar, plakat və s.-in dilinin Azərbaycan ədəbi dilinə uyğun olması baxımından tədbirlər görsünlər.

8. Azərbaycanda nümayiş etdirmək üçün alınacaq əcnəbi kino və televiziya məlumatlarının Azərbaycan dilinə dublyaj işi lazımi səviyyədə qurulsun.

9. 2001-ci il avqustun 1-dən respublikada bütövlükdə latın qrafikasına keçirilsin”.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman göstərdi ki:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlmək lazımdır;

3) Haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparan bir mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, sırası yox, tarixi səciyyə daşdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə edir.

Əlbəttə, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin əsəri idi – burada H.Əliyevin qurduğu

dövlətin milli dil siyasəti əks etdirilir, həmin dövlət (və dil) uğrunda aparılmış mübarizənin tarixi və gələcəyi ifadə olunurdu. Ona görə də fərmanda irəli sürülmüş ideyalar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;

2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

Məhz Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dövlət dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində

1) Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq siyasi nüfuzu təmin olundu;

2) təhsilin, elmin, ədəbiyyatın və s. inkişafı ana dilinin – dövlət dilinin tərəqqisi üçün münbit şərait yaratdı;

3) Azərbaycan dili Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq mövqeyinin yüksəlməsi ilə tarixdə ilk dəfə geniş beynəlxalq arenaya çıxdı.

Ümummilli liderin milli dil siyasətinin ideya-məzmunu qədər mənbələri də zəngindir. Heydər Əliyevi əlinə təbəşir alıb millətində yeni əlifbanı (dili!) öyrədən böyük Atatürklə müqayisə edənlər tamamilə haqlıdırlar. Mümkün olan hər bir şəraitdə Azər-

baycan dilindən bəhs etmək, onun qüdrətindən danışmaq, onu sevdirmək Heydər Əliyevin daxili təbiətindən, milli lider olaraq şəxsiyyətindən irəli gəlirdi. Tək yazıçılarla yox, gənclərlə, yaxud təhsil işçiləri ilə görüşlərində də, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılarla söhbətlərində də mütləq dil məsələsini ön plana çəkib öz müdrik məsləhətlərini verir, onları mənən, ruhən səfərbər edirdi.

Ümummilli liderin milli dil siyasətindən danışarkən çox mühüm bir məsələni də dö-nə-dönə (və qürurla!) qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev dünyanın o möhtəşəm dövlət adamlarındandı ki, güclü natiqlik istedadına malik idi. Və o, Azərbaycan dilini yalnız ürəkdən sevməsi, onun dövlət dili hüquqlarını müdafiə edib milli (və beynəlxalq) nüfuzunu yüksəltməsi ilə deyil, həm də bu dildə gözəl danışması, hər kəsə nümunə göstərməsilə ona (Azərbaycan dilinə) tarixi şöhrət qazandırdı, elə bir abidə ucaltdı ki, bundan sonrakı nəsillər ana dilini, dövlət dilini bir də ona görə sevəcəklər ki, o, Heydər Əliyevin dilidir.

Ümummilli liderdən sonra Azərbaycan dili ilə bağlı qazanılmış hər bir nailiyyətdə (bunlar isə, tamamilə təbii olaraq, kifayət qədərdir) Heydər Əliyevin – Ulu Öndərin həmişə qədirşünaslıqla, ehtiramla etiraf ediləcək böyük rolu olmuşdur. Və bundan sonra da, heç şübhəsiz, həmişə olacaqdır.

Azərbaycan Prezidenti, bütün dünyada Azərbaycan dilinin inkişafının qaranlıq İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı, eləcə də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (9 aprel 2013-cü il) Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü dil siyasətinin ardıcılığının (və mükəmməlliyinin) göstəricisidir.

PSIXOLİNQVİSTİKA

Dilin, daha doğrusu, nitq fəaliyyətinin öyrənilməsində sosiolinqvistikadan sonra ən nüfuzlu, ən geniş tədqiqat imkanlarına malik sahə psixolinqvistikadır ki, bəzən ona sosiolinqvistikadan daha böyük önəm verilir. Məsələnin mahiyyəti isə bundan ibarətdir ki, psixolinqvistika nitq fəaliyyətinin, bir qayda olaraq, fərdi, sosiolinqvistika isə ictimai aspektlərini araşdırır.

Psixolinqvistika keçən əsrin ortalarında psixologiya ilə linqvistikanın ortaq maraqları zəminində təşəkkül tapsa da, belə bir mülahizə geniş yayılmışdır ki, psixolinqvistikada psixologiyanın tədqiqat prinsipləri (metodları) aparıcıdır, linqvistika daha çox onunla təmsil olunur ki, tədqiqatın obyektinə məhz dildir. Əlbəttə, burada həqiqət vardır, lakin güman etmək olmaz ki, psixolinqvistika dil nəzəriyyəsinin müddəalarından tamamilə kənarında, yalnız psixoloji anlayışlarla dili izah edə bilsin.

Demək olar ki, bütün multidissiplinar elmlər üçün səciyyəvi bir xüsusiyyət psixo-

lingvistikaya da aiddir: bu elm sahəsi də özünü, adətən, həmhüdüdü “məkanlar”da yerləşən konkret problemlərin həlli, yaxud mümkün qədər adekvat izahı hesabına təsdiq edir. Və ona görə də elmin nəzəri-metodoloji simasını, bir qayda olaraq, həmin problemlərin statistik cəmi müəyyən edir. Bununla belə psixolingvistikanın hədudları kifayət qədər aydın olan predmeti var ki, o da nitq hərəkətlərinin, əməliyyatlarının gerçəkləşməsi mexanizmidir. Belə ki, insan doğulandan bir müddət sonra tədricən dil açmağa başlayır, illər keçdikcə də intellekti yüksəlir, nitq fəaliyyəti imkanları (həm şifahi, həm də yazılı şəkildə) genişlənilir. Lakin yaşlaşdıqca onun yaddaşında, təfəkküründə, nitq orqanlarında müəyyən problemlər əmələ gəlir ki, bu da həmin imkanların genişləndiyi tədriciliklə də aradan qalxmasına gətirib çıxarır.

Psixolingvistika öz materialını dilin həm strukturunda, həm də funksional ifadə texnologiyalarında tapır. Və onun həm çıxış, həm də istinad nöqtəsi bütün mürəkkəbliyi (və mücərrədliyi) ilə birlikdə təfəkkür və

nitq proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi olaraq qalır.

Psixolinqvistikanın hansı elmi-nəzəri (və metodoloji) köklərinin mövcud olduğu məsələsi ortaya çıxanda diqqət ilk növbədə dahi Vilhelm fon Humboldtun dil haqqındakı mülahizələrinə yönəlir ki, onlardan biri belədir:

“Dil bilavasitə və eyni zamanda insanın, obyektin subyekt tərəfindən udulduğu ehtiraslar zülmətindən özünüdərəkə doğru can atdığı ilk refleksiya aktı ilə başlanır. Və burada sözlə yanaşı, insanın qəflətən dayanmasına, ətrafını nəzərdən keçirməsinə, özünü tanımasına ilk cəhdi meydana çıxır”.

Dili insan ruhunun tərcümanı kimi dərin-dən araşdırmış V.fon Humboldt bu və buna bənzər fəlsəfi mülahizələri ilə dillə bağlı, demək olar ki, bütün multidissiplinar sahələrə, o cümlədən də psixolinqvistikaya xeyir-dua vermişdir. Və heç də təsadüfi deyil ki, sonuncu sahə üzrə elə bir mütəxəssis tapmaq mümkün deyil ki, dahi mütəfəkkir-dilçinin təklif etdiyi anlayışlardan istifadə etməmiş olsun.

Dilin tədqiqində psixoloji amili ön plana çıxaran Hayman Ştayntal (1823-1899) olmuş-

dur. Həmin məktəb nitqə, danışığa, yəni "icra edilən dil"ə xüsusi diqqət yetirməsilə fərqlənir.

Dil, nitq və nitq fəaliyyəti anlayışlarını bir-birindən ayıran Ferdinand de Sössür dilin nitq fəaliyyətində yeri barədə bəhs edərkən nitqin yaranmasında psixoloji amilin rolunu qiymətləndirir. Və dilin insan həyatı hadisələri sırasındakı yerindən danışarkən dilçiliyin də daxil olacağı semiologiyanın taleyinin psixoloqlardan asılı olduğunu göstərir.

Əlbəttə, psixolinqvistikanın təşəkkülündə Amerika dilçisi Leonard Blumfeldin "Dil" əsərinin, xüsusilə onun vərdiş-davranış psixologiyası (bihevizm) təsəvvür-modelinin təsiri az olmamışdır.

Müasir psixolinqvistik tədqiqatlarda, əsasən, 1) dil və təfəkkür problemi, 2) uşaqların dil açma prosesi (ümumən insan nitqinin gerçəkləşməsi kontekstində), 3) xarici dilin öyrənilməsi psixologiyası və s. araşdırılır.

Görkəmli Avstriya tədqiqatçısı Jan Piaje'nin "Dil və təfəkkürün genetik aspekti" məqaləsi (1954) psixolinqvistikanın klassik işlərindən biridir. Məqalənin girişində müəllif

qeyd edir ki, dillə təfəkkür arasındakı münasibətləri o, üç əsas mövzu üzrə araşdıracaqdır:

1) ilk mərhələlərdə dilin mənimsənilməsi (7 yaşa qədər);

2) məntiqi əməliyyatların mənimsənilməsi (7 yaşdan 11 yaşa qədər);

3) nəhayət, formal, yaxud interpropozisional əməliyyatların mənimsənilməsi (12 ilə 15 yaş arasında).

Həmin mövzuların hər birini ayrılıqda şərh etdikdən sonra J.Piaje belə bir nəticəyə, yaxud nəticələrə gəlir:

“...Dil heç də təfəkkürü bütünlüklə aydınlaşdırmır, sonuncunu səciyyələndirən strukturlar öz kökləri ilə hərəkətin və sensor motor mexanizmlərin dil gerçəkliyindən daha dərinliklərinə gedir. Lakin hər halda aydındır ki, təfəkkürün strukturu nə qədər mürəkkəb olursa, onların işlənilib hazırlanması üçün dil o qədər zəruridir. Nəticə etibarilə, dil - məntiqi əməliyyatların qurulması üçün zəruri, ancaq qeyri-kafi şərtidir. O, zəruridir, çünki dilin simvolik ifadə sistemi olmadan əməliyyatlar bir-birini izləyən hərəkətlərdən ibarət olaraq qalardı və heç zaman stimulyativ sistemə, yaxud eynitipli tə-

zahürlərin məcmusunu eyni zamanda ehtiva edən sistemlərə inteqrasiya oluna bilməzdi. Digər tərəfdən, əməliyyatlar dilsiz fərdi olaraq qalar və bununla da nizamlanmadan kənara çıxardı ki, həmin nizamlanma şəxslərəarası mübadilənin və müştərək fəaliyyətin nəticəsidir. Məhz bu ikili mənada – simvolik sıxılma və sosial nizamlama mənalarında – dil təfəkkürün işlənməsi üçün zəruridir. Beləliklə, dillə təfəkkür arasında aşağıdakı genetik dairə mövcuddur: iki fenomenin birinin digərinə razılaşıdırılmış formalaşmada və fasiləsiz qarşılıqlı təsirdə istinadı zəruridir. Bununla belə hər ikisi nəticə etibarilə intellekdən asılıdır; o intellekdən ki, dili qabaqlayır və ondan asılı olmur”.

Psixolinqvistika dil və təfəkkür probleminə, heç şübhəsiz, özünəməxsus prizmadan baxmaq imkanlarını nümayiş etdirərkən həmin problemi bütünlüklə əhatə etmək iddiasından çox uzaqdır. Və maraqlıdır ki, bir sıra tədqiqatçılar psixolinqvistikanın dayanacağı etibarlı platforma axtararkən nə birbaşa psixologiyanın, nə də birbaşa dilçiliyin “ərazi”sinə müdaxilə etmək mövqeyi nümayiş etdirmirlər. Bu isə o deməkdir ki, “yeni

fənn" öz predmetini, yaxud problemlərini hər iki elmin fəvqündə görmək iddiasındadır.

Renzo Titonenin "Psixolinqvistikanın bəzi epistemioloji problemləri" məqaləsində (1966) göstərilir ki, "1) bugünə qədər psixologiya psixolinqvistik qanunların sonacan formulə edilməsi üçün əsaslı qarantuya təklif etmək gücündə deyil, halbuki həmin qanunlar indiyəcən özünəməxsus təşəkkül dövrü keçirirmiş kimi izah olunur və olduğu kimi də qalır; 2) psixolinqvistik faktların interpretasiyası zamanı assosiativlik nəzəriyyəsinin dəyəri, görünür, son dərəcə məhduddur və həmin faktlara əsaslanan bu nəzəriyyənin vəziyyəti çox tez-tez məyusluq doğurur; 3) ümumi və bununla birlikdə çevik psixolinqvistika nəzəriyyəsi yaratmaq üçün elə bir daha etibarlı platforma zəruridir ki, kommunikantların şəxsi xüsusiyyətlərini diqqətə almaqla "psixoloji bütövlüy"ə dayansın və dil qavrayışı proseslərini istiqamətləndirən koqnitiv əməliyyatların struktur konsepsiyasını özündə ehtiva etsin".

Bu və ya buna bənzər mülahizələr göstərir ki, psixolinqvistika nəinki psixologiya ilə

linqvistika arasında tamamilə fərqli bir yer tutmaq iddiasında olmuş, həmçinin bir sıra multidissiplinar istiqamətlərlə tamamilə müstəqil əməkdaşlığa da ehtiyac duymuşdur.

Doğrudur, keçən əsrin 60-cı, 70-ci, hətta 80-ci illərində psixolinqvistikaya göstərilmiş marağın miqyası ilə bizim günlərdəki araşdırmaları müqayisə etmək olmaz, lakin bu qədər aktual bir elmi istiqamətin uzun zaman diqqətdən kənar qalacağı da mümkün deyil.

*

* *

Psixolinqvistikanın ən populyar mövzusu, heç şübhəsiz, uşaqların dil açma prosesinin öyrənilməsindən ibarətdir ki, bu zaman pedaqoji əhəmiyyətli nəticələr çıxarmaqla yanaşı, tədqiqatçılar dil və təfəkkür probleminin daha dərin qatlarına nüfuz etmişlər. İlk növbədə Cerom S.Bruner, Elizabet Beyts, C.D.Bonvillian, K.E.Nelson və V.R.Çarron, Dan İ.Slobin, Patrisiya M.Qrinfild, H.Klark və E.Klark kimi Amerika, eləcə də bəzi alman və fransız tədqiqatçılarının əsərləri buna sübutdur.

Əksəriyyəti məqalələrdən ibarət olan bu dəyərli əsərlər psixolinqvistikanın yalnız mövzuları və ya problemləri deyil, tədqiqat metodları, axtarış (və digər elmlərdə əməkdaşlıq) istiqamətləri, anlayışları barədə də ilk mənbələr əsasında bu və ya digər dərəcədə sistemli təsəvvür yaradır.

Cerom S.Bruner "Nitq aktlarının ontogenezi" məqaləsində (1975) hərəkətlə dilin "eyni mənşə"dən gəldiyinə işarə edərək yazır:

"Doğrudan da, universal olan odur ki, insanın erkən yaşlarındakı hərəkətlərinin strukturu universal hal kateqoriyası strukturuna uyğun gəlir. Körpənin (və ya onun anasının) məhz birgə hərəkətin gerçəkləşməsindəki uğuru onu mahiyyət etibarilə "dil fenomeni"yə gətirib çıxarır. Bu baxımdan "danışanın ifadə etdiyi mənalara" hakim olmaq – məqsədə çatmaqda effektivliyin və ya uğur - uşaqda konseptual struktur yaradır ki, həmin struktur uşağın hələ mənimsəməli olacağı dilin bətninə də qoyulmuşdur".

Müəllif dilin mənimsənilməsində müştərək hərəkətlərin rolunu araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlir ki, "uşaqda anadangəlmə ola-

raq şəxslərarası münasibətlərə can atma qabiliyyəti var. O bunu digər insandan gələn münasibətə qarşılıq kimi edir... Və əlaqəyə girdiyi adamlardakı sistemli intensional (yaxud buna bənzər) vərdişlərin mövcudluğu ona çox kömək edir”.

Ümumiyyətlə, “dildəki elementlərin nizamı ilə praktik fəaliyyətdəki, yaxud idrak prosesindəki nizamın paralelliyini” (C.Qrinberq) qəbul edən araşdırıcı bir sıra eksperimentlərin nəticələrini nəzərdən keçirdikdən sonra yazır:

“Bir sözlə, məhz hərəkətin və ondan irəli gələn hadisələrin ayrılması uşağa kömək edir ki, hərəkətin gerçəkləşməsi vəziyyətlərində öz işarələrin sistemini işləyib hazırlamağa başlasın, müxtəlif variantları sınaqdan keçirsin, cəhdlərin və işarələrin əlaqələnmə qaydalarının variantlarını axtarsın. Məhz həmin anlarda ananın intensional mənalara verdiyi ardıcıl izahlar uşağın fərziyyələrinin təsdiqi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir”.

Məsələnin mahiyyətinə daha dərinləndən nüfuz etmək məqsədilə C.S.Brunerin apardığı eksperimentlərin yalnız proseduru yox,

əvvəlcədən qəbul edilmiş metodoloji şərtləri də ona görə əsaslıdır ki, tədqiqatçının ümumi nəzəri mövqeyindən nəşət edir:

“Təcrübi məlumatların toplanması zamanı qarşımıza yalnız belə bir vəzifə qoymamışıq ki, sonrakı təhlillər üçün nə qədər mümkünürsə o qədər böyük sözləmlər korpusu yığaq; əsas məqsəd hərəkət kontekstlərinin müxtəlif formalarının inkişafını izləməkdir ki, onlarda ünsiyyətin nə şəkildə meydana çıxmasını, hansı dəyişikliklərə məruz qalmasını aydınlaşdıraq”.

Çoxlu sayda eksperimentlərin nəticələrini yekunlaşdırarkən tədqiqatçı yazır:

“Baş verənlər imitasiya deyil, semiotik sferaya doğru yayılan qaydalardır ki, müəyyən fəaliyyətdə mənimsənilmişdir. Qrammatik qaydalar hərəkətin və diqqətin qaydaları ilə analogi olaraq qəbul edilir.

Dilçilik baxımından bu nailiyyət yüksək dərəcədə ekzoforikdir, yəni ünsiyyətin baş verdiyi kontekstdən həlledici surətdə asılıdır. Tədricən o həmin kontekstdən daha çox azad, anaforik səciyyəli, dilin özünün qaydalarına daha həssas olur”.

Göründüyü kimi, mövcud araşdırmalarda psixolinqvistikanın uğurunu təmin edən, onun müstəqil bir tədqiqat istiqaməti olaraq yüksəlişinə zəmanət verən cəhət eksperimentlərə geniş meydan açılması, müxtəlif, xüsusilə məktəbəqədər yaşlı uşaqların ana dilini mənimsəməsi prosesinin heç bir aralıq məsafə qoyulmadan “addım-addım izlənilməsidir”. Bu isə imkan vermişdir ki, həmin eksperimentlər zərurətdən irəli gələrək prosedur baxımından daha da təkmilləşdirilsin.

Və təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar eksperimentlərin məhsuldarlığına xüsusi diqqət yetirirlər.

Elizabet Beyts “İntensiyalar, konvensiyalar və simvollar” məqaləsini aşağıdakı sözlərlə başlayır:

“Olduqca uzun zaman ərzində biz 9 aylıqdan 13 aylığa qədər körpələri müşahidə etdik. Görünür, hansısa hadisəyə kifayət qədər çox və hərtərəfli nəzər yetirdikdə o kosmik dəyər qazanır – Kainatın ən dərin gizlinləri körpənin təbəssümündə üzə çıxır. Ancaq bütün ifadəpərdazlığı bir tərəfə qoyub demək olar ki, bu qısa müddətdə insan

ontogenezini öyrənməkdə davam edərkən bir daha çox əmin oluruq ki, o, simvolların yardımını ilə insan ünsiyyətinin mənşəyində dayanan bir yox, iki həlledici məqamı əks etdirir: a) kommunikativ intensiyaların və konvensional siqnalların meydana gəlməsi, b) simvolların təzahürü və belə bir faktın ortaya çıxması ki, əşyaların adları mövcuddur”.

Müşahidələrin (və eksperimentlərin) nəticələrini yeri gəldikcə ümumiləşdirən tədqiqatçı həmin ümumiləşdirmələrdən birində göstərir:

“Biz təsdiq edə bilərik ki, siqnalların formalarının stabilləşməsi tendensiyalarına, kommunikativ prosedurlardan istifadənin ardıcılığına və yalnız sosial oyunların imitasiyasına görə əldə edilə bilən ixtiyari davranış formalarının qəbuluna əsaslanaraq uşaq— siqnalların konvensional təbiətini dərk edir”.

Məqalədə Ç.S.Pirsin semiotika nəzəriyyəsi konsepsiyası körpələrin davranışları baxımından yenidən nəzərdən keçirilir. Və müəllif deyilənləri yekunlaşdıraraq yazır:

“Pirsin işarə-referent münasibətlərinin (o münasibətlərin ki, hansısa nəticənin əldə edilməsinə yönəldilmək üçün vasitə-məqsəd münasibətlərinə çevriləcək) üçlük təsnifatı iki əsas psixoloji prosesi nəzərdə tutur – bitişikliyin qavrayışı və oxşarlığın qavrayışı. Bir halda ki konkret məqamda hər hansı münasibət yalnız hissə-hissə təhlil oluna bilər, bu iki proses bir-birinə o şəkildə təsir göstərir ki, ixtiyarılıkdən ikonikliyə fasiləsiz keçid kontinuumu yaranır”.

E.Beyts öz məqaləsini belə yekunlaşdırır:

“Deməli, simvollaşdırma qabiliyyəti elə bir daxili struktura malikdir ki, komponentləri eyni inkişaf səviyyəsində, eləcə də səviyələr arasında bir-biri ilə müxtəlif üsullarla əlaqələndirə bilər. Simvolik inkişaf digər koqnitiv qabiliyyətlər arasındakı korrelyasiyalar bu daxili strukturun müxtəlif tərəflərinə toxunur, yəni onlar, hər şeydən əvvəl, ümumi, homoloji olmaqdan daha çox özünəməxsusdur”.

C.D.Bonvillian, K.E.Nelson və V.R.Çarroun “Kar və normal eşitmə qabiliyyəti olan uşaqlarda dil və dil qabiliyyətləri” məqaləsində (1980) göstərilir ki, “dil ən müxtəlif tə-

rəflərdən öyrənilə bilər, nəzər nöqtəsinin bu cür müxtəlifliyi təbiətə və dildən istifadəyə münasibətdə tez-tez yeni konsepsiyaların təzahürünə gətirib çıxarır.

...Son illərin araşdırmaları təsdiq edir ki, jest dili istənilən səsli dillə müqayisədə “əsl dil” ola bilər, çünki o nə qədər mürəkkəb olsa da, kifayət həddə vahidlər və qaydalar dəstindən istifadə edir ki, onlar sonsuz sayda müxtəlif cür sözləmlər törətməyə imkan yaradır. Adi dilin vasitələrilə ifadə oluna bilən istənilən ideya, nə qədər mücərrəd olursa olsun, eynilə jest dilində də ifadə edilə bilər. Fikrin jest və nitq formasında ifadədə verilməsi sürəti, demək olar ki, bir-birinin eynidir. Son zamanların araşdırmalarından məlum olur ki, jest dili və adi dil yalnız özlərinin tam inkişaf etmiş formalarında – yaşlıların istifadə etdikləri sürətli nitq halında – deyil, kiçik uşaqların mənimsəmə mərhələlərində də oxşardır”.

Müəlliflərin gəldiyi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

“...Əgər biz uşaqlarda koqnitiv və linqvistik proseslərin xüsusiyyətlərini anlamaq istəyiriksə, mümkün olan bütün dillər və dil

sistemlərini öyrənmək zəruridir: jest dili, nitq, yazılı dil və s.

On il əvvəl az sayda psixoloq, dilçi və pedaqoq güman edə bilərdi ki, hazırki halda karların jest dili barədə bu qədər çox şey məlum olacaq... Birincisi, aydındır ki, jest dili mürəkkəbliyinə görə şifahi dillə müqayisəyə gələn normal dildir. İkincisi, kar və eşidən uşaqlar, hər şeydən göründüyü kimi, dilin mənimsənilməsi və özlərinin idrak imkanlarına malikdirlər. Jest dilinin və nitqin mənimsənilməsi mərhələləri arasında ciddi uyğunluqlar mövcuddur.

...Sübut olunmuşdur ki, əgər uşağın qarşısında jest, nitq, yaxud hər hansı digər ilkin dili uğurla mənimsəmək vəzifəsi dayanırsa, bunun üçün eyni şərait təmin olunmalıdır”.

Heç şübhəsiz, psixolinqvistik araşdırmalarda “nitq” (xüsusilə uşaqlardan söhbət gərdərkən) anlayışı daha geniş miqyasda qəbul edilir ki, buraya verbal nitqlə yanaşı, hərəkət (reaksiya), jestlər (və onların müxtəlif təzahürləri) daxildir. Və bütün bunlar elə bir üzvi vəhdət təşkil edir ki, insan yetkinləşib sözügedən “nitq” anlayışına diferensial münas

sibət göstərilənə qədər həmin üzvi vəhdət bir bütöv olaraq tədqiqata cəlb olunur.

Dan İ.Slobin “Qrammatikanın inkişafının ilkin koqnitiv şərtləri” məqaləsində (1973) qeyd edir ki, “hər bir normal uşaq ana dilinin qrammatikasını özü üçün məhz özü quraşdırır. Psixolinqvistikanın vəzifəsi bu sadə fakt arxasında dayanan inkişafın – mürəkkəb hadisələrin təsvirindən və izahına cəhd etməsindən ibarətdir. Həmin hadisələr mahiyyətcə koqnitiv səciyyə daşıyır. Qrammatikanı mənimsəmək üçün uşaq 1) dilin köməyi ilə təqdim olunmuş fiziki və sosial hadisələri, məlumatları anlamalı və 2) dil məlumatlarını yenidən işləməyi, mütəşəkkil halda gətirməyi və hifz etməyi bacarmalıdır. Başqa sözlə, qrammatikanın inkişafının ilkin koqnitiv şərtləri sözləmin həm mənası, həm də forması ilə bağlıdır”.

Müxtəlif dillərin materialları (və dil universalliyaları) əsasında problemi aydınlaşdırmağa çalışan müəllif onun həm taktiki, həm də strateji tərəflərini nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir mütəvaze qənaətə gəlir ki, onun dedikləri hələlik yalnız qeydlərdən ibarətdir, lakin gələcəkdə modelə çevrilə bi-

lər. “Bu model bir neçə əsas komponenti nəzərdə tutur ki, onların hər biri araşdırılmalıdır. Bizim diqqətə çatdırmağa cəhd etdiyimiz birinci komponent semantik intensiyaların ümumi koqnitiv inkişafı şərtlənən inkişafıdır. Dilin strukturu və funksiyalarını törədici hissiyyatlarla mənimsəmiş uşaq nitqi anlamağa fəal şəkildə can ataraq həmin məramları ifadə etmək üçün vasitələr axtarmağa başlayır”.

Müəllif bu axtarış prosesini aşağıdakı kimi şərh edir:

“Uşaqda həm dil, həm də qeyri-dil “giriş”i assimilyasiyasını təmin edən hansısa anadangəlmə törədici strukturlar olmalıdır. Uşaq mənaya yetişmək üçün gözlə “giriş”in üzünü çıxarır, və bu zaman o, dil barəsindəki müəyyən təsəvvürləri, ümumi koqnitiv-perseptiv strategiyaları rəhbər tutur və yaddaşın operativ imkanlarından gələn məhdudyyətləri öz şəxsi təcrübəsi əsasında “işləyib hazırlayır”.

Nəhayət, müəllif öz mövqeyini bu şəkildə formulə edir:

“Bütün bu amillər qrammatikanın inkişafının ilkin koqnitiv şərtlərini əks etdirir.

Belə bir məsələyə münasibətdə müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər ola bilər ki, qrammatikanın ontogenezi mürəkkəb anadangəlmə qabiliyyətlər tələb edir, ya yox, ancaq şübhə yoxdur ki, həmin proses uşağın zərif şəkildə strukturlaşmış fəal təfəkkürünü tələb edir”.

Göründüyü kimi, psixolinqvistika öz tədqiqat materialına nüfuz edərkən həmhüddud sahələrin, başqa sözlə, maraq dairəsi yaxın və ya ümumi olan elmi istiqamətlərin köməyindən istifadə edir ki, bu zaman onları birləşdirən yalnız ortaq obyekt – nitq fəaliyyəti deyil, həmçinin ortaq metodologiya axtarışlarıdır.

Patrisiya M.Qrinfild “İnformativlik, pre-suppozisiya və birsözlü söyləmələrdə semantik seçim” məqaləsində (1978) yazır:

“Uşağın birsözlü söyləmələr dövründəki inkişafının bizim tərəfimizdən tədqiqi göstərir ki, uşaqlar həmin dövrdə bütöv bir sıra semantik funksiyaları ifadə etmək qabiliyyəti qazanırlar. Onlar bunu çoxlu sayda situativ elementlərlə - jestlərlə, obyektlərlə və s. birləşdirməklə gerçəkləşdirirlər. Ortaya belə bir sual çıxır: istənilən konkret situasiyada uşağın yeganə verbal elementlə məh-

dudlaşması faktını nəzərə almaqla dil ifadəsi üçün seçilən situativ elementi ayırmaq olarmı?”

Məqalə boyu suala ətraflı cavab verməyə çalışan müəllif sonda belə bir nəticəyə gəlir:

“Nəzərə alsaq ki, uşaqlar, adətən, “burada və indi” mövcud olan barədə danışıqlar, informasiyanın həm böyüklərdə, həm də uşaqlarda təhlili prosesinin uyğunluğu göstərir ki, böyüklər bu və ya digər referensial situasiyanı tez-tez eynilə uşaqlar kimi təhlil edirlər. Bu uyğunluq heç bir halda güman etməyə əsas vermir ki, danışan uşaq dinləyənin “köhnə” və “yeni” informasiya barədəki təsəvvürünü anlayır. Məhz informasiyanın xülasələşdirilməsinin böyüklər və uşaqlar üçün ümumi olması faktı uşaqda dinləyənin nöqtəyi-nəzərini diqqətə almaq qabiliyyəti təzahür edəndən çox əvvəl uşaq-la böyük arasındakı verbal ünsiyyətin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Dilin yetkin daşıyıcısı və dilin mənimsənilməsinin heyrat ediləcək qədər erkən dövrlərindən başlayaraq uşaq üçün ümumi olan koqnitiv proses sonuncuya onun eqosentrikliyinə rəğmən ünsiyyət imkanları açır”.

Müşahidələr göstərir ki, Amerika alimlərinin psixolinqvistik araşdırmalarında konkret suallara cavab vermək meyli olduqca güclüdür ki, bu da “yeni elm”in missiyasına tamamilə uyğun gəlir. Məsələn, H.Klarkla E.Klarkın “Kiçik uşaqlar öz söyləmlərini necə işlədirlər” məqaləsi (1977) başlıqda qoyulmuş suala aşağıdakı şəkildə cavab verir:

“Uşaqlar özlərinin bir və iki sözlü söyləmlərini tam ölçüdə işlədirlər. Onlar özlərinin ilkin nitq aktlarına – jestlərin köməyi ilə ünsiyyətdən artıq bildiklərinə əsaslanırlar. Onlar nəyi isə təsdiq etmək, yaxud nə barəsində isə xahiş etmək üçün işarə və ya can atma jestlərindən istifadə etməklə birləşmələrdəki ayrı-ayrı sözlərdən başlayırlar. Bir müddətdən sonra onlar see (bax) və ya that (o) tipli sözləri təsdiq bildirən ikisözlü söyləmələrdə və want (istəyirəm) və ya give (ver) tipli sözləri xahiş bildirən söyləmələrdə işlədirlər. Birsözlü söyləmələr mərhələsində uşaqlar, bir qayda olaraq, “yeni” barədə danışırlar; elə ki onlar iki və ya daha artıq sözü birləşdirməyi öyrənirlər, onlar “verilmiş”i və “yeni”ni eyni bir söyləmədə birləşdirirlər. “Verilmiş” və “yeni” informasiyanın fərqli

ləndirilməsi uşaqların müəyyən qədər söhbətdəki rollarını növbələndirmək qabiliyyətindən asılıdır”.

Uşaqların nitq bacarıqlarına yiyələnmələri, başqa sözlə, onlara anadangəlmə olaraq verilmiş bu qabiliyyətə sahib çıxma prosesinin tədqiqi sahəsində Amerika mütəxəssisləri ilə yanaşı, alman və fransız tədqiqatçıları da məhsuldar işlər görmüşlər.

Alman tədqiqatçısı Eve V.Klarkın “Universal kateqoriyalar: söz-təsnifedicilərin semantikasını və uşaqların mənimsədiyi ilkin sözlərin mənaları haqqında” məqaləsində (1979) apardığı təhlillər belə bir fikrə gəlməyə imkan verir ki, “fövqəladə təsnifedicilər kimi təsnifedicilər də bəzi aprior kateqoriyalaşdırma proseslərinin inikasındadır ki, mərkəzi yer predmetlərin formasına və digər fiziki əlamətlərinin uyğunluğuna verilir. Eyni zamanda predmetlərin ya təsnifedicilərdən istifadə yolu ilə, ya da uşaq nitqində gerçəkləşən fərqləndirmə səciyyəsinin təhlili güman etməyə əsas verir ki, bəzi əlamətlər psixoloji olaraq digərlərindən daha əhəmiyyətlidir. Bəzi fərqləndirici əlamətlərin təsnifedicilər sistemində və fəvqəladə təsnifedicilərdə

oynadıqları aparıcı rol məhz bununla şərtlənir. Beləliklə, həm təsnifedicilər, həm də yüksək gücləndiricilər ətraf ələm predmetlərinin kateqoriyalarda birləşməsinə imkan yaradan idrak qabiliyyətlərinin təbiətinə işıq sala bilər”.

Əlavə edək ki, “təsnifedicilər” dedikdə predmetləri kateqoriyalaşdıran baş (on baş qoyun), vərəq (on vərəq kağız) və s. sözlər, fəvqəlümmüləşdiricilər dedikdə isə uşağın eyni bir əlamət üzrə bir qrup müxtəlif predmetlərin eyni sözlə adlandırılması (məsələn, bütün dördəyaxlıqların ya pişik, ya da it adlandırılması) nəzərdə tutulur.

Alman tədqiqatçısı Katerina Menq “Məktəbəqədər yaşlı uşaqların situativ şərtliliklərdə kommunikativ – nitq fəaliyyəti (komponentlər və qradasiyalar)” məqaləsində (1981) hələ məktəbə getməyən altı yaşlı uşaqların nitq təcrübəsi təhlil olunur. Və müxtəlif eksperimentlərin yekunu olaraq müəllif göstərir ki, “məktəbəqədərki uşaqlarda artıq (sona qədər olmasa da) dil qabiliyyəti və görünür, məqsədyönlü kollektiv hərəkətlərdə, eləcə də onlarla bağlı mətnlərdə uğurlu ori-

yentasiya götürmək üçün zəruri struktur sxemlər formalaşır”.

Alman tədqiqatçısı Barbara Kraftın “Məktəbəqədərki altıyaşlıların instruktiv dialoqunun gerçəkləşməsi” məqaləsi (1981) dilçilikdə özünü göstərən bir tendensiya barədə məlumatla başlayır ki, bu, kommunikasiyaya “funksiya və strukturunun xüsusi öyrənməyə ehtiyac duyulan xüsusi fəaliyyət forması kimi baxılmasından ibarətdir”.

Tədqiqatçılar qrupunun tərkibində bəzi illər məktəbəqədərki altıyaşlıların təşəbbüsü ilə “təhrikolunan dialoqlar”ın araşdırılması ilə məşğul olmuş müəllifin gəldiyi əsas nəticələr aşağıdakılardır:

1.“Uşaqlar aparıcı olaraq özlərinin dialoqdakı rollarını müəyyən edən zəruri funksiyaları mənimsəmişlər: təhrik etmə - qiymət vermə - korreksiya”.

2.“Aparıcılar bir sıra məqamlarda kommunikativ vəzifələri uğurla yerinə yetirmək tələbinə riayət etməmişlər”.

3.“Tərəfmüqabillərin (uşaqların) davranışını tədqiqatın yalnız ikinci seriyasının azsaylı protokolları üzrə qiymətləndirə bilərik. Bəzi uşaqlar yerinə yetirilən hərəkətlərin,

əməliyyatların düzgünlüyünü təsdiq etmək, yaxud qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər effektiv bir şəkildə əks suallara əl atmış, digər uşaqlar isə qarşılıqlı təsirin həmin mexanizmlərini hələ mənim səmədiklərini göstərmişlər. Səbəbləri isə hələ məlum deyil”.

Fransız tədqiqatçısı Şarl Butonun “Nitqin inkişafı” məqaləsində (1979) əvvəl bu sahədə görülmüş işlər – ilk sistemli müşahidələr, psixoloqların və dilçilərin xidmətləri nəzərdən keçirilir, sonra isə ardıcıl olaraq uşaq qrammatikasının formalaşması, “nitqin ana-dangəlmə genetik kapitalı”nın təbiəti araşdırılır. Və nəhayət, müəllif “Biz nəyə əminik, nəyə əmin deyilik” yarımbaşlığı altında yazır:

“Yalnız müxtəlif fənnlər arasında multi-dissiplinar tədqiqatlar məcrasında sıx əməkdaşlıq nəticəsində belə bir fəvqəladə dərəcədə mürəkkəb fenomeni daha yaxşı anlamağa nail olmaq mümkündür ki, kiçik insan danışan fərdə necə çevrilir.

...Uşaq nitqinin psixolinqvistik tədqiqinin son zamanlardakı təkamülü barədə danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən, hə-

min təkamül özünü linqvistik və psixoloqların baxışlarını yaxınlaşdıran axın kimi təqdim edir, digər tərəfdən isə, onda nəzəri dilçiliyin özü üçün də səciyyəvi olan ümumi meyil baş qaldırır ki, hazırki məqamda belə bir fikir doğurur: nitqin daha fundamental elementlərini mücərrəd sintaktik strukturlara gətirib çıxarmaq olmaz, bunlar yalnız semantik münasibətlərin ilkin komplekslərinə aiddir”.

*

* *

Xarici dillərin öyrənilməsi bugünkü dünyanın elə bir kütləvi (qlobal) reallığıdır ki, onunla hesablaşmamaq sadəcə olaraq mümkün deyil. O ki qaldı psixolinqvistikanın belə bir möhtəşəm mövzuya müdaxiləsinə, hər şeydən əvvəl ona görə təbii saymaq lazımdır ki, xarici dilin (ana dilindən sonra ikinci, üçüncü və s. dillərin) öyrənilməsi ana dilinin mənimsənilməsinin davamı kimi dərk olunur.

Rumın tədqiqatçısı Tatyana Slama-Kazakunun “Kontrastik təhlildə psixolinqvistik tədqiqatın metodikası. Dili öyrənmə prosesində əldə edilmiş dil faktları korpusu: səhv-

lər korpusu və onların iyerarxiyası” məqaləsində (1984) yazır:

“Bizim burada müzakirəyə təqdim edəcəyimiz metodlar psixolinqvistik təhlil metodlarıdır. Onlar öyrənmə prosesinin ikinci dili (Larget language – TL) öyrənmə dinamikasından başlayaraq müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Təklif olunan metodikanın əsasında səhvlərin (hərçənd yalnız onların deyil) təhlil texnikası dayanır; bu zaman öyrənənlərin ana dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri (base language – BL), eləcə də tədris şəraitinin amilləri (tədris metodu, öyrədilənlərin tərkibi, öyrədilmə şərtləri və s.) nəzərə alınır”.

Və “nə üçün biz səhvlərin təhlilinə diqqət veririk? Nəyə görə onlara öyrənmə prosesində iki dilin qarşılıqlı təsirini əks etdirən hansısa parametrlər kimi baxırıq?” suallarına cavab verərkən müəllif qeyd edir ki, “öyrənmə prosesini təkmilləşdirməyə nail olmaq üçün həmin prosesin normal inkişafının qarşısını kəsən maneələri, yəni səhvlərin mənbələrini aradan qaldırmaq zəruridir”.

Problemin həllinə daha prinsipial mövqedən yanaşmaq üçün müəllif bir sıra anlayış – parametrlər müəyyən edir:

“Burada təqdim olunan metodika öyrətilənlərin dil mexanizmində iki dil sisteminin qarşılıqlı təsiri nəticəsində ortaya çıxan hadisələrin dərinədən araşdırılmasına imkan açır. Buna üç tipdə məlumatların obyektiv şəkildə alınması ilə nail olunur: dili mənimsəmə prosesində müşahidə olunan dil faktları korpusu (acquisition corpus – bundan sonra AcqC); qeyri-normativ dil faktları və ya səhvlər korpusu (aberration corpus – bundan sonra AberC); səhvlərin iyerarxik sistemi (hierarchical system of errors – bundan sonra HSE)”.

T.Slama – Kazaku, nəticə etibarilə, yazır:

“Bizim nəzəri və metodoloji araşdırmalarımızın məqsədi elə bir kompleks tədqiqatın təşkildir ki, öyrənmə prosesinin müxtəlif mərhələləri üçün Acq C, Aber C, eləcə də HSE müəyyənləşdirməyə və sonra qarşılıqlı təsirdə olan BL və TL dillərinin hər bir cütü üçün tipik HSE almağa imkan versin. Yerinə yetirilməsi daha çox zaman və daha çox sayda tədqiqatçı tələb edən daha uzaq vəzifə

-müxtəlif dillər üçün müəyyənləşdirilmiş HSE-lərin tutuşdurulması (həmin metodoloji bazada) və o məlumatların əldə edilməsidir ki, dilin öyrənilməsi prosesində universalizmaların mövcudluğu və nisbi əhəmiyyəti barədəki məsələni gerçək olaraq müzakirə etməyə imkan verərdi”.

*

* *

Psixolinqvistika ilə birbaşa bağlı olan multidissiplinar sahələr, yaxud istiqamətlər içərisində neyrolinqvistika xüsusilə məşhurdur.

Beyinin nitq mexanizmlərinin öyrənilməsi, əslində, elmin öz qarşısına qoyduğu yeni məsələ deyil. Ancaq hələ də hər hansı ciddi nəticələrin əldə edilmiş olduğunu demək çətinidir. Nitq pozuntularını – afaziya hallarını öyrənən neyrolinqvistikaya gəldikdə isə bu elm bəzi nailiyyətlərə imza atsa da, nitq mexanizmlərini yerindəcə öyrənmək üçün yaxın zamanlarda “beyinə bilavasitə daxil olacağı” nı güman etmək çətinidir.

Məlum olduğu kimi, afaziya hadisəsi çox zaman nitqin bütünlüklə yox, bu və ya digər dərəcədə pozulması ilə müşayiət olunur. Bu

isə o deməkdir ki, həmin pozulma müxtəlifliyinin səbəbi beyindəki müvafiq fərqli "sahə"lərin, yaxud "blok"ların mövcudluğu-
dur.

Rusiya psixoloqu Aleksandr Romanoviç Luriya (1902-1977) II Dünya Müharibəsi illərində beyin zədəsi almış əsgərlərin müalicəsindən əldə etdiyi təcrübəni ümumiləşdirərək yazdığı "Zədə afaziyası" kitabında (1947) nitq pozuntularının rəngarəngliyini göstərmişdir ki, onlardan ikisi leksik-qrammatik struktur baxımından bir-birinin əksi olduğuna görə maraqlıdır: birinci halda xəstə danışarkən yalnız sözləri tələffüz edir (isimlər adlıq halda, feillər isə məsdər formasında olur), sözlər arasında heç bir sintaktik əlaqə olmur ("teleqraf üslubu"); ikinci halda isə, əksinə, söyləmlər normaldır, ancaq xəstənin söz ehtiyatının kəskin şəkildə azlığı diqqəti çəkir.

Neyrolinqvistikə öz müşahidələrini yenidən dil açmağa başlayan uşaqdan təmiz müxtəlif səbəblər üzündən nitq qüsuru əmələ gəlmiş yaşlılara qədər aparır. Həmin müşahidələr (və təhlillər) o zaman uğurlu sayılır ki, hər hansı müalicə imkanları açsın.

Məsələn, A.R.Luriyanın kitabından verilmiş nümunə göstərir ki, beyində elə mərkəz və ya mərkəzlər var ki, söz kütləsini, eləsi və ya elələri də var ki, onlar arasındakı əlaqələri (qrammatikanı) nizamlayır. Və əslində, hələ neyrolinqvistika meydana çıxmamışdan əvvəl müəyyən edilmişdir ki, beynin sağ yarımkürəsi obrazlar, sol yarımkürəsi isə məntiqi əməliyyatlar üçün “məsuliyyət daşıyır”. Bundan çıxış edərək bəzən belə bir iddia irəli sürülür ki, beynin sağ yarımkürəsi Şərqi (və incəsənəti), sol yarımkürəsi isə Qərbi (və elmi) təmsil edir. Lakin bu cür mütləqləşdirmə sağ və sol yarımkürələrə bölünməklə yanaşı, beynin bütöv (vahid!) bir orqanizm olmasına şübhə yaratdığına görə hər halda əsassızdır.

Son zamanlar neyrolinqvistika xüsusi cihazlar vasitəsilə insan beyninə daha çox nüfuz etməyə, nitq hadisələrilə bağlı bir sıra məsələlərin kökünü məhz beyinin özündə axtarmağa cəhd göstərir.

XIX əsrin sonlarından geniş vüsət alan psixoanalitik araşdırmaların dilə maraqlı göstərəcəyi təsadüfi deyildi, hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin araşdırmalar insanın

bioloji təbiəti ilə psixi təbiəti arasındakı əlaqənin ən dərin qatlarına nüfuz etmək iddiasına düşmüşdü. Xüsusilə dilin mənşəyi problemi yalnız o halda qənaətləndirici həllini tapa bilərdi ki, bioloji olanla psixi olanın “dialoq” imkanları genişlənsin. Lakin semiotikanın – simvollar, yaxud işarələr haqqındakı nəzəriyyənin get-gedə artan nüfuzu olmasaydı, yəqin ki, bu qədər zəruri olan “dialoq” da ümumi bir məxrəcə gələ bilməzdi.

Araşdırmalarını nitq yanılmalarının öyrənilməsindən başlayıb yuxugörmə simvollarının izahı ilə davam etdirən Ziqmund Freyding psixi xəstələr üzərində apardığı müşahidələr onu belə bir qənaətə gətirdi ki, həmin xəstəliklərin tarixi bəşəriyyətin ən qədim dövrlərinə gedib çıxır. İnsanlar arasındakı ünsiyyəti təmin edən simvolların formalaşma prosesi, görünür, milyon illərlə davam etməklə yanaşı, insan ruhunda öz izlərini ən azı təhtəlşüür səviyyədə indiyəcən qoruyub saxlamaqdadır.

Ziqmund Freyd “Psixanalizə giriş”dən mühazirələrində deyirdi ki, “biz belə bir fakt qarşısında qalırıq ki, yuxunun sərəncə-

mında elə simvolik ifadə üsulları mövcuddur ki, oyandıqdan sonra həmin ifadələri insan nə anlayır, nə də ayırd edir... Bu, onun təhtəşüur ruhi həyatına mənsubdur". Beləliklə, şüursuzluqdan şüurluluğa, nəticə etibarilə, dilin yaranmasına keçidin, bəlkə də, yeganə faktı olan yuxu simvolları "təhtəşüur bilik", "məntiqi münasibətlər"dir ki, bu və ya digər dilə tərcüməsi asan başa gəlmir.

Ziqmund Freyd əmindir ki, bu cür yuxu simvolikası "mif və nağıllarda, xalq deyimləri və mahnılarında, ümumi qəbul edilmiş ifadə və poetik fantaziyalarda istifadə olunur. Simvolikanın sahəsi fəvqəladə dərəcədə genişdir, yuxu simvolikası o qədər kiçik bir hissəni təşkil edir ki, yalnız ona əsaslanmaqla bütün bu problemlərə müdaxilə etmək düzgün deyil".

Göründüyü kimi, psixoanalitizmdə lap əvvəldən dil də daxil olmaqla insanın bütün yaradıcılıq imkanlarını üzvi vəhdətdə alıb araşdırmaq meylı aparıcı olmuşdur. Odur ki, dahi psixoanalitik öz mühazirələrində göstərirdi ki, "bizim qarşımızda hansısa qədim, lakin ifadəsini itirdiyinə görə müxtəlif sahələrdə müxtəlif cür – biri yalnız burada,

digəri yalnız orada, üçüncüsü formasını yüngülcə dəyişərək bir neçə sahədə saxlanmış üsul dayanır. Mən burada maraqlı bir ruhi xəstənin fantaziyasını xatırlamaq istəyirəm ki, həmin xəstənin öz təxəyyülündə canlandırıdığı hansısa “əsas dil” də sanki bütün bu simvolik münasibətlərdən qalıqlar vardı”.

Simvol və ya işarələrin sistemindən ibarət olduğu heç bir şübhə doğurmayan dilin mənşəyi probleminin izahı, yəqin ki, həmin işarə və ya simvolların genetik mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi təşəbbüslərinə əsaslanır ki, psixanalizin (və Ziqmund Freydin) bu istiqamətdəki prinsipləri məlum nəzəri-konseptual mövqedən irəli gələrək strateji səciyyə daşıyır. Lakin dahi psixanalitik həmin mövqeyi müxtəlif elm sahələri üzrə mütəxəssislərlə bölüşdürməyin tərəfdarı kimi çıxış edir ki, bu, onun populyar olduğu qədər də haqlı-haqsız etirazlar doğuran nəzəriyyəsinə hər hansı halda nüfuz gətirməyə bilməz:

“Psixanalizdən asılı olmayaraq çalışan filoloq H.Şperber (Upsala) belə bir müddəa irəli sürmüşdür (1912) ki, seksual tələbatlar

dilin yaranmasında və sonrakı inkişafında bilavasitə iştirak etmişdir. Nitqin ilkin səsləri müəyyən məlumat daşıyıcısı olmaqla seksual tərəfdaşın çağırılmasına xidmət göstərmiş, söz köklərinin sonrakı inkişafını ibtidai insanın əmək əməliyyatları müşayiət etmişdir... Beləliklə, ümumi iş zamanı tələffüz olunan söz həm cinsi aktı, həm də onunla bərabərləşdirilən əmək fəaliyyətini ifadə etməklə iki məna daşımışdır. Və zaman keçdikcə söz seksual mənasını itirib yalnız iş üzərində qərar tutmuşdur...

Əgər şərh olunan bu nöqtəyi-nəzər doğrudursa, bizim qarşımızda hər halda yuxu simvolikasını anlamağın yeni imkanları açılır. Biz anlaya bilərik ki, həmin ən qədim münasibətlərdən nə isə qoruyub saxlamış yuxularda nəyə görə seksuallığın bu qədər çoxlu simvolları əks olunur..."

Sözün (dil simvolunun) əvvəl seksual münasibətləri, sonra isə iş-əmək münasibətlərini işarələməsindən meydana çıxan diaxron paralelliyin yuxulardakı sinxron əksini psixoanalizin bilavasitə mövzusu sayan Ziqmund Freyd əmindir ki, sözügedən mövzu

onun elminə xüsusi status qazandırır. Odur ki, deyir:

“Ayrıca bir insan mövcudluğunun ruhi həyatı psixoanalitik araşdırmada elə məlumatlar verir ki, onların köməyi ilə biz insan kütlələrinin həyatındakı bəzi sözləri izah edə və ya heç olmasa düzgün işıqlandıra bilərik”.

Mülahizələrində bir daha “əsas dil” məsələsinə qayıdaraq əlavə edir ki, onun nədən ibarət olduğunu daha dərindən araşdırmaq üçün ən münbit sahə nevrotika, yəni insanda nevroz simptomları, yaxud təzahürləridir.

Yuxuların özünəməxsus senzura məruz qaldığını xatırladan Ziqmund Freyd qeyd edir ki, həmin senzura olmasaydı belə “yuxunu anlamaq bizə asan başa gəlməzdi, çünki hər halda önümüzdə simvolların dilini bizim oyaq vəziyyətindəki təfəkkürümüzün dilinə tərcümə etmək məsələsi dayanacaqdı. Beləliklə, simvolika yuxunu senzura ilə yanaşı, ondan asılı olmayaraq təhrif edən ikinci amildir. Ehtimal etmək olar ki, senzura üçün simvolikadan istifadə etmək ona görə rahatdır ki, o da həmin məqsədə – yuxunu sirli və anlaşılmaz eləməyə can atır”.

Nitq yanılmalarından yuxuların simvolikasına, oradan da nevroza, başqa sözlə, psixiatriyadan psixoanalizə qədər yayılan, daha doğrusu, insan ruhunun dərinliklərinə varan Ziqmund Freyd (və onun təlimi) dili izah etmək istiqamətində kifayət qədər perspektivli metodoloji üfiqlər müəyyənləşdirdi. Lakin təəssüf ki, psixoanalizə qarşı elə təşəkkül tapdığı ilk illərdən özünü göstərən “şübhəli” münasibət həmin üfüqlərin genişlənməsinə mane olduğu kimi psixoanalizin dil barədəki araşdırmalarını, demək olar ki, dayandırdı. Halbuki həmin istiqamətdəki araşdırmaların yenidən canlandırılmasına olan ehtiyac göz qabağındadır: hər şeydən əvvəl ona görə ki, dil simvollarının (işarələrinin) ən azından mənşəyinin aydınlaşdırılması üçün çox mühüm olan bir problem – “diləqədərki” simvolların təhtəlsüur əlaqə məsələsi elmi maraq dairəsindən kənar qalmaqdadır. Və əvvəldən güman edildiyi kimi, psixiatriya həmin problemə nüfuz eləyə bilmir.

PRAQMALINQVİSTİKA

Dil haqqındakı elmin inkişaf tarixində üç paradıqma özünü göstərir ki, onlardan birincisi müqayisəli-tarixi, ikincisi sistem-struktur, üçüncüsü isə antroposentrik dilçilikdir. Praqmalinqvistikanın XX əsrin ortalarından etibarən bir tədqiqat sahəsi, yaxud elmi istiqamət kimi ortaya çıxaraq əvvəl məntiqçi-filosofların, sonra isə psixoloqların, sosioloqların və dilçilərin geniş marağına səbəb olması üçüncü paradıqmanın – antroposentrizmin istər dilçilikdə, istərsə də digər humanitar elmlərdə nüfuzunun get-gedə daha da artmasından irəli gəlir.

Məsələ burasındadır ki, dil haqqındakı elmi hələ formalaşmamış semiologiyanın (semiotikanın) tərkib hissəsi olaraq layihələndirən Ferdinand de Sössürdən sonra Çarlz Sanders Pirsin ideyalarını inkişaf etdirən Çarlz Morris semiotikanı üç bölməyə ayırdı ki, bu, dilə mümkün metodoloji baxış imkanlarının üfüqlərini müəyyən etmiş oldu: 1) semantika, 2) sintaktika və 3) praqmatika.

Sistem-struktur dilçilik, başqa sözlə, dil haqqındakı elmin tarixində Ferdinand de Sössür paradigması, demək olar ki, bütünlüklə sintaktikaya əsaslanır, istər semantika, istərsə də xüsusilə pragmatikadan dilə münasibətdə “xarici” amillər olaraq imtina edirdi. Lakin dilçiliyin “əsl predmeti”nin, yəni ümumən nitq fəaliyyətinin, yaxud “nitq”in deyil, məhz “dil”in müəyyən olunaraq öyrənilməsi öz-özünüdə nə qədər böyük elmi əhəmiyyət daşısa da, tədricən aydınlaşmağa başladı ki, strukturalizm məktəblərinin təmsalında dilçilik getdikcə sxematizmə yuvarlanaraq canlı dil proseslərindən o dərəcədə uzaqlaşır ki, onun irəli sürdüyü müddəaların çoxu artıq hansısa süni rəmzi dilə aid olur. Sxematizmdən qaçmaq üçün ilk təşəbbüslər sintaktika daxilində semantikaya müəyyən meydan vermək cəhdlərindən ibarət oldu. Yəni dilçilik dil işarəsi ilə onun əks etdirdiyi gerçəklik arasındakı əlaqəni bərpa etməyə başladı. Semantikaya marağın artması isə, tamamilə təbii olaraq, dil işarəsindən istifadə edən amilin – subyektin inkarolunmaz rolunu da ortaya çıxardı. Əlbəttə, dil artıq “öz-özünüdə mövcud

olan" işarələr sistemi kimi deyil, dil daşıyıcısının – insanın həmin sistemə əsaslanaraq nümayiş etdirdiyi nitq fəaliyyəti imkanları mövqeyindən araşdırılmaq təcrübəsi qazanmağa başladı.

Həç cür düşünmək olmaz ki, dilə praqmatik baxış son dövrlərin məhsuludur. Ən azından ona görə ki, klassik filologiyanın üzvi tərkib hissəsi olmuş ritorika əsrlər boyu insanın (danışanın, yazanın) dil vahidlərinə münasibətini, onlarla işləmə, onlardan düzgün (və effektiv) istifadə texnologiyalarını öyrənmiş və praktik olaraq tətbiqi üçün zəruri qaydalar müəyyənləşdirmişdir. Lakin keçmiş ritorika ilə müasir praqmatikanın istər metadilin (anlayışlar sisteminin) mükəmməlliyinə, istər metodoloji imkanlarına, istərsə də nəzəri-fəlsəfi miqyasına görə müqayisə etmək çətindir.

Ç.Morris yazır:

"İşarələrdən çoxunun (ola bilsin ki, hamısının) interpretatorları canlı orqanizmlər olduğuna görə praqmatikanın kifayətedici səciyyəsi onunla müəyyən edilərdi ki, o, semiozisin biotik aspektlərilə, başqa sözlə desək, işarələrin funksionallaşması zamanı

müşahidə olunan bütün psixoloji, bioloji və sosioloji hadisələrlə əlaqədardır”.

Yeri gəlmişkən, görkəmli semiotik praqmatikanı orta əsrlərin məşhur elmlərindən olan ritorikanın varisi hesab edirdi.

Dil işarəsinə praqmatik münasibətin genişlənərək ayrıca bir elmi istiqamət halına gəlməsi ilə dilin fəlsəfi aspektdən tədqiqi imkanları da genişləndi. Və etiraf etmək lazımdır ki, həmin elmi istiqamət ilk mərhələlərdə, demək olar ki, bütünlüklə filosofların səlahiyyətində idi. Lakin maraq doğuran o olmuşdur ki, filosoflar dili (nitqi) bir vasitə kimi deyil, məqsəd olaraq öyrəndikləri qənaətində idilər. Məsələn, dil fəlsəfəsinin nümayəndələrindən Con Urmson göstərirdi ki, “o, fəlsəfədən daha çox qrammatika tədqiqatı aparır”. Görünür, qrammatika ilə məntiqin təbii dildə (canlı danışmaq dilində) qarşılaşması filosoflara bu yaxın olduğu qədər də fərqli hadisələrdən (qrammatika ilə məntiqdən) gah biri, gah da digəri “tərəfində” dayanmaqla dil və təfəkkür problemini analitik mövqedən izah etmək imkanları vermişdir.

T.Van Deyk praqmatikanı “dili kontekstdə öyrənmək” kimi müəyyənləşdirir. Və

doğrudan da, harada praqmatika, yəni işarə ilə ondan istifadə edənin münasibəti varsa, orada həm semantika, həm də sintaktika vardır ki, bu, öz-özlüyündə tədqiqatın aparıldığı, alınan nəticələrin doğruluğunu hər dəfə yenidən yoxlamağa imkan açan, hətta yanlışlıqları belə düzəltməyə imkan verən mötəbər sistem-kontekst deməkdir. Dil işarəsi hər nə qədər dildən istifadə edənin sərəncamında olsa da, ondan (həmin dil işarəsindən) ünsiyyətdə nə dərəcədə effektiv istifadə olunmasına əvvəl semantika (yəni dil işarəsi semantik təyinatı üzrə işlənir, ya yox?), sonra isə sintaktika (yəni dil işarələri nitqdə düzgün sıralanır, ya yox?) nəzarət edir.

Ən çox maraq doğuran məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, praqmalinqvistik araşdırmalarda deskriptiv (öz-özlüyündə müəyyən mənası olan) sözlərlə qeyri-deskriptiv (mənanı yalnız kontekstdə qazanan) sözlərin kontekstdaxili münasibət və ya ideya-məzmunca səsləşmələrinə ayrıca diqqət yetirilir. Və belə bir qənaətə gəlinir ki, deskriptiv sözlərin mənalарının təhlili semantikaya,

qeyri-deskriptiv mənaların təyini isə pragmatikaya çəkir.

M.M.Baxtin vaxtilə nitqdə aydın seçilən “xronotop” effekti olduğunu göstərmişdi. Yəni nitq həmişə “indi və burada” gerçəkliyinə istinad edir ki, onun “nə zaman”a, “haraya” aid olduğunu məhz nitq situasiyası müəyyən edir. Məlum olduğu kimi, nitq situasiyası “kontekst”inin verdiyi külli miqdarda qeyri-deskriptivtizmlər (əvəzliliklərin, zərflərin müxtəlif növləri, feilin zamanları və s.) – deyksislər nitqin elə unikal (və məhsuldar) hadisələridir ki, qramatikada olduqca sxematik bir şəkildə təqdim olunur. Və bu bir daha onu göstərir ki, canlı nitqin zənginliyi, yaradıcılıq imkanları heç də qrammatikanın qaydalarına sığa bilməz. Çünki nitq fəaliyyətini (və proseslərini) nə qədər “dil”ə əsaslanırsa da ayrı qaydalar idarə edir.

Ümumiyyətlə, pragmatikada kontekstuallıq həm strateji səciyyə daşıyır, həm də müxtəlif elmlərin diqqətini cəlb etməklə multidissiplinar əhəmiyyətə malikdir. Və heç zaman unutmamaq olmaz ki, pragmatik kontekst dil haqqındakı elmdə XX əsrin ortalarına qədər təsəvvür olunan statik kon-

teskdən fərqli olaraq, bütün psixoloji kompleksləri ilə birlikdə danışan və ya yazan insanın təqdim etdiyi dinamik-emosional kontekstdir.

Həç şübhəsiz, praqmalinqvistikanın inkişafında Lüdviq Yozef Vitgenşteynin (1889-1951) sonrakı ideyalarının əhəmiyyətli təsiri olmuşdur. Praqmalinqvistikanın əsaslarını formalaşdıran bir sıra mülahizələr məhz bu böyük Avstriya filosofuna məxsusdur.

Vəfatından sonra nəşr olunmuş “Fəlsəfi araşdırmalar” (1953) kitabında L.Vitgenşteyn yazır:

“Dildən praktiki olaraq istifadə zamanı bir tərəf sözləri haylayır, digər tərəf isə həmin sözlərə uyğun olaraq hərəkət edir; lakin dil öyrədilərkən belə bir proses gedir: təhsil alan predmetləri adlandırır. Beləliklə, müəllim hər hansı tikinti detalını göstərəndə o, müvafiq sözü deyir. – Bəli, burada daha sadə məşğələ üsulu da tapmaq olar: məktəbli müəllimin ona söylədiyi sözləri təkrar edir. Hər iki proses dil ilə uyğundur.

Biz həmçinin təsəvvür edə bilərik ki, sözlərin bütün işlənməsi prosesi o oyunlardan biridir ki, uşaqlar öz ana dillərini həmin

oyun vasitəsilə mənimsəyirlər. Mən bu oyunları “dil oyunları” adlandıracağam...

...Mən dildən və onun sıx bağlı olduğu fəaliyyət növlərindən ibarət bir bütövə “dil oyunu” deyəcəyəm”.

Dilin həyatın konvensionallaşmış forması olması konsepsiyasından çıxış etməklə mənanın sözün və söyləmin reqlamentləşdirilmiş və məqsədəuyğun işlədilməsi kimi anlayan praqmalinqvist olaraq L.Vitgenşteyn yazır:

“Sözün mənası onun dildə işlənməsidir”.

“Fəlsəfi araşdırmalar” müəllifi “dil oyunları”nın hansı qaydalarla oynandığı məsələsindən bəhs edərkən deyir:

“Qaydalar oyunu öyrənərkən faydalı ola bilər. Onu, öyrənənə bildirirlər və o onun istifadəsini mənimsəyir. – Və ya o özünü oyunun bilavasitə aləti kimi göstərir. – Və ya: qayda nə öyrənərkən, nə də oyun zamanı istifadə olunmur; o hətta qaydalar siyahısına da yazılmır. Oyun başqalarının oyununu müşahidə etməklə öyrənilir. Ancaq biz deyirik ki, o, hansısa qaydalarla oynanılır, deməli, müşahidəçi bu qaydaları dilin praktik isti-

fadəsindən hasil edə bilər – elə bir təbiət qanunu kimi ki, oyun fəaliyyəti onu izləyir”.

L.Vitgenşteyn sxematik yox, təbii dildən danışır ki, bu da nitq fəaliyyətindən başqa bir şey deyil:

“Əgər mən dil (söz, cümlə və s.) barədə danışırımsa, gündəlik dildən danışmalıyam. Bəlkə bu dil bizim demək istədiklərimizi ifadə etmək üçün olduqca kobud, olduqca maddidir? Lakin başqa bir dili necə qurmalı? – Və maraqlıdır ki, biz öz xüsusi dilimizi ümumiyyətlə nə üçünsə istifadə edə bilərikmi.

Dilə aid hər hansı izah üçün mən artıq bütöv dildən (hansısa ibtidai və ya hazırlıqlı dildən deyil) istifadə eləməliyəm ki, buna mənim dil barədə yalnız xaricdən, səthi təəssürat bildirməyim şahidlik edir.

Ancaq belə bir mülahizə bizi necə təmin edə bilər? – Axı sənin sualların da artıq həmin dildə formalaşdırılmışdır, hər nə barədəsə soruşmalı olsaq, onlar da bu dildə ifadə olunmalıdır”.

Dilin praqmatik təhlilinin dərinliklərinə nüfuz edərək bir sıra qanunauyğunluqlar aşkarlamaqla yanaşı, L.Vitgenşteyn bu fikrə gəlmişdi ki, “fəlsəfə dilin faktik isti-

fadəsinə qarışa bilməz, nəticə etibarilə, onu ancaq təsvir edə bilər.

Çünki fəlsəfə hər hansı halda ona (dilin faktik istifadəsinə) heç bir əsaslandırma verə bilməz.

O (fəlsəfə) hər şeyi olduğu kimi saxlayır.

...Filosofun işi müəyyən məqsədə xidmət edən xatirələrin toplanmasıdır”.

Göründüyü kimi, praqmatik qvistik öz metodoloji-nəzəri əsaslarını sözün geniş mənasında fəlsəfədən alır, lakin onun “yeganə” obyekt dil, daha doğrusu bütün tərəfləri (lingvistik, psixoloji, sosioloji və s.) ilə birlikdə nitq fəaliyyətidir ki, burada danışan və ya yazan insanın iradəsi hərəkət edir... Dil vasitəsi ilə...

*

* *

İnsanlar arasında informasiya mübadiləsindən ibarət olan kommunikasiyanın (ünsiyyətin) ən mühüm sahəsi verbal (dil vasitəsilə olan) kommunikasiyadır ki, təşəkkül tarixi bəşər cəmiyyətinin formalaşdığı çox qədim dövrlərdən başlanır.

Kommunikasiya nəzəriyyəsinin inkişafında Amerika riyaziyyatçısı Klod Elvud Şeno-

nun (1919-2001) böyük rolu olmuşdur. O, "Kommunikasiyanın riyazi nəzəriyyəsi" (1948) adlı məşhur əsərində informasiya mübadiləsinin beş elementdən ibarət xətti modelini təqdim edir: informasiyanın mənbəyi – ötürücü – ötürmə kanalı – qəbuledici – son məqsəd.

K.E.Şenondan sonra bu problem daha çox Roman Yakobsonun diqqət mərkəzində olmuş, o, bu günə qədər müxtəlif sahələrdə, xüsusilə dilçilikdə geniş tətbiq edilən adresant – məlumat (kod) – adresat modelini işləyib hazırlamışdır.

Əlbəttə, kommunikasiya anlayışı son dərəcədə genişdir, kommunikativ dilçiliyin tədqiqat obyektinə isə dil işarələrilə həyata keçirilən nitq ünsiyyətindən ibarətdir. Və nəzərə alsaq ki, dilin əsas funksiyası olan ünsiyyət funksiyası məhz burada təzahür edir, onda məlum olacaq ki, həmin sfera dil üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşıyır.

Hər bir insan başqaları ilə ünsiyyətə və ya informasiya mübadiləsinə girərkən öz üzərinə müəyyən "vəzifələr" götürür ki, buraya a) hansı informasiyanı vermək, hansını verməmək; b) dil vasitələrindən maksimum

effektli (aydın, düzgün və yaradıcı) istifadə etmək və c) tərəfmüqabilin maraqlarından irəli gələrək sonrakı addımları planlaşdırmaq.

Doğrudur, informasiya mübadiləsi heç də həmişə xüsusi zehni axtarışlar tələb etmir. Və müəyyən məlumatlar avtomatik şəkildə mübadilə olunur. Lakin bu, bütün proseslərə, yaxud situasiyalara aid deyil. Məsələn, dövlət rəhbərlərinin, yaxud diplomatların böhranlı vəziyyətlərdəki xüsusi görüşləri, fikir mübadilələri o dərəcədə yaradıcı, gözlənilməz məqamlarla zəngin olur ki, illər keçdikdən sonra da həmin söhbətlər qeyri-adi nitq nümunələri kimi araşdırılaraq öyrənilir.

Dili kommunikativ kontekstdə öyrənərkən istər-istəməz pragmatik aspektlə hesablaşmaq lazım gəlir. Çünki burada söhbət kommunikantların – danışan və dinləyənlərin öz nitqlərinə bu və ya digər dərəcədə nəzarət etməsindən, xüsusi şərtlər daxilində təzahür edən nitq aktlarından gedir. Odur ki, elmi ədəbiyyatda, adətən, dilə sadəcə kommunikativ yox, kommunikativ – pragmatik yanaşmadan bəhs olunur. Və bir qayda olaraq, həmin yanaşma qarşılıqlı əlaqədə

olan üç formada təqdim edilir: 1) funksional, 2) kommunikativ və 3) praqmatik.

Birinci halda dilin potensialının nitqdəki təzahür imkanları, ikinci halda həmin imkanların kommunikativ, üçüncü halda isə praqmatik maraqlar baxımından xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Kommunikasiya prosesinin uğurla gətməsi üçün kommunikantların müəyyən qaydalara riayət etmələri, daha doğrusu həmin qaydalara riayət etmək vərdişlərinə yiyələnmələri tələb olunur.

Aristotel vaxtilə demişdi ki, birincisi, nə vacibdirsə onu söylə; ikincisi, həqiqəti söylə; üçüncüsü, aydın söylə.

Antik yunan mütəfəkkirin bu mövqeyi həm Qərbdə, həm də Şərqdə geniş yayılmış, orta əsrlər ritorika sənətinin mühüm prinsiplərindən birinə çevrilmişdir.

XX əsrin sonlarından Q.P.Qraysın kommunikasiya postulatları məşhurdur ki, həmin postulatlar dörd kateqoriyaya bölünür:

I. Kəmiyyət kateqoriyası –

1) “Sənin sözləmin tələb olunandan (dia loqun cari məqsədlərini yerinə yetirmək üçün) az informasiya ehtiva etməməlidir”.

2) "Sənin söyləmin tələb olunandan çox informasiya ehtiva etməməlidir".

II. Keyfiyyət kateqoriyası –

1) "Onu ki yalan hesab edirsən, demə".

2) "Kifayət qədər əsasın olmadığı şeyi demə".

III. Münasibət kateqoriyası –

"Mövzudan yayınma".

IV. Üsul kateqoriyası –

1) "Aydın olmayan ifadələrdən qaç"

2) "Birmənalı olmayan ifadələrdən qaç".

3) "Qısa danış (lazımsız uzunçuluqdan qaç)".

4) "Mütəşəkkil ol".

Öz postulatlarını o qədər də mükəmməl hesab etməyən Q.P.Qrays yazır:

"Mən postulatları o şəkildə formulə etdim ki, nitq ünsiyyətinin məqsədinin informasiyanın maksimum effektiv ötürülməkdən ibarət olduğunu əks etdirsin; təbii ki, bu təyinat olduqca dardır və bütün bu tərtibatın başqa insanlara təsir, onların davranışlarını idarə etmək və s. kimi ümumi məqsədlər üçün istifadədə birləşməsi lazım gəlir".

C.Liç kommunikativ məqsədə çatmaq üçün kommunikantlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən maksimalar müəyyən etmişdir:

1. Takt maksiması: başqalarının çıxarlarını azalt, öz çıxarlarını çoxalt. Taktikalı ol – bu, o deməkdir ki, mövcud ictimai mühitin qəbul etdiyi qaydalara uyğun şəkildə özünü ədəbli apar və başqalarının maraqlarını nəzərə al.

2. Genişürəklilik maksiması: öz gəlirlərini azalt, bu yolla öz çıxarlarını çoxalt; başqalarının gəlirlərini çoxalt. Genişürəkli insan, məlum olduğu kimi, başqalarına münasibətdə təvazökardır, hətta öz maraqlarını qurban verməyə hazırdır.

3. Təsdiq maksiması: başqalarının qınağını azalt, başqalarının təsdiqini çoxalt.

4. Təvazökarlıq maksiması: özünü az təriflə, özünü çox qına.

5. Razılaşma maksiması: ixtilafları azalt; özünlə tərəfmüqabil arasındakı razılaşmanı çoxalt.

6. Simpatiya maksiması: antipatiyanı azalt; özünlə tərəfmüqabil arasındakı simpatiyanı çoxalt.

R.Lakoff isə kommunikasiya prosesinin uğurlu getməsi üçün kommunikantlara aşağıdakı “məsləhətləri” vermişdir:

1) yaxadan yapışma;

2) müsahibinə qulaq as;

3) dostcanlı ol.

Kommunikasiyanın iki növü bir-birindən kəskin şəkildə ayrılır: kooperativ kommunikasiya və konfliktiv kommunikasiya.

Kooperativ kommunikasiyanın şərtləri öz əksini Q.P.Quaysın, C.Liçin və R.Lakoffun postulat, maksima və prinsiplərində tapmışdır. Konfliktiv kommunikasiyaya gəldikdə isə demək lazımdır ki, bu, müxtəlif səbəblərdən (və ya şərtlər altında) baş verə bilər. Kommunikativ (daha doğrusu, kommunikativ – pragmatik, onlardan ikisi ilə bilavasitə məşğul olur ki, biri kommunikantların proqramları arasında razılaşmanın olmaması, digəri isə nitq aktının perlokutiv effekt qazanmamasıdır.

Kommunikasiya nəzəriyyəsi mümkün konfliktləri aradan qaldırmaq məqsədilə hər b sənətindən strategiya və taktika anlayışlarını mənimsəmişdir.

Kommunikasiyanın strategiyası nitq ünsiyyətinin son məqsədindən, taktikası isə həmin məqsədə çatmağın konkret üsullarından ibarətdir.

Kommunikasiya həm uğurlu, həm də uğursuz ola bilər. Əgər onun məqsədi ger-

çəkləşirsə kommunikasiya uğurlu, gerçəkləşmirsə uğursuz sayılır.

Kommunikativ uğursuzluqlar kommunikantların ünsiyyət məqsədlərinin xarakterindən, şəxsiyyət olaraq özlərinin təbiətindən və nitq qüsurlarından irəli gəlir.

Kommunikasiya nəzəriyyəsində kommunikativ uğursuzluqlarla yanaşı, kommunikativ özünəqəsd anlayışı da var ki, kommunikantın (danışanın və ya yazanın) yol verdiyi kobud səhv ucbatından özünə qarşı olan marağı itirməsi mənasındadır. Azərbaycan xalq dilində bunun variantlarından birinə “axır sözünü əvvəldə demək” deyirlər...

*

* *

Praqmalingvistikada kommunikativ situasiya ilə bilavasitə bağlıdır ki, sonuncusu hər hansı nitq hərəkətinin çıxış məqamı olmaqla insanı müəyyən motivlər yaradaraq həmin hərəkəti davam etdirməyə həvəsləndirir.

Kommunikativ situasiyanın strukturuna, əsasən, aşağıdakılar daxil edilir: kommunikantlar, kommunikativ məqsəd, yer, zaman, real vəziyyət.

Bu isə o deməkdir ki, kommunikativ situasiya həm obyektiv, həm də subyektiv tərəfləri olan elə bir mürəkkəb sistemdir ki, özündə kommunikantların daxili maraqları, sosial xüsusiyyətləri, psixoloji durumları, nitq peşəkarlıqları və s. ilə yanaşı, obyektiv gerçəklikdən, hətta, məsələn, mental dəyərlərdən, əxlaqi-mənəvi normalardan, davranış qaydalarından irəli gələn prinsipləri də ehtiva edir.

Kommunikativ situasiya (və onun təhriki ilə nitq hərəkətləri) sözləmin kommunikativ-praqmatik kontekstini yaradır.

Əlbəttə, kommunikativ situasiyanı cəmləndirən, ilk növbədə, kommunikantlardır ki, onlar qarşılıqlı ünsiyyət təsiri hərəkətini (interaksiya) həyata keçirirlər. onlardan biri sözləmin müəllifi (producent), məlumat yollayan, digəri (yaxud digərləri) isə adresat, məlumatı qəbul edən (resipient) kimi çıxış edir. Əgər ünsiyyət şifahidirsə onlar danışan və dinləyən, yazılıdırsa yazan və oxuyan adlanırlar. Birinci halda kommunikantlar arasındakı zaman-məkan əlaqəsi birbaşa, ikinci halda isə dolayıdır.

Görkəmli fransız dilçisi Emil Benvenist danışan subyektin (birinci şəxsin) ünsiyyət-dəki rolu barədə yazır:

“Dil yalnız ona görə mümkündür ki, hər bir danışan nitqində özünü “mən” kimi göstərməklə subyekt olaraq təqdim edir. Bunun nəticəsində “mən” başqa bir şəxsi müəyyənləşdirir ki, mənim “mən”imə münasibətdə tamamilə xarici olub əks-sədama çevrilir ki, ona “sən” deyirəm. Bu qütbləşmə olduqca özünəməxsusdur, o, dildən kənarında heç bir yerdə analoqu olmayan xüsusi tip qarşıdurma kimi özünü təqdim edir. O nə bərabərlik, nə də simmetriya ifadə edir: “sən”ə münasibətdə “bu” həmişə transendent vəziyyətdə qərar tutur, terminlərin heç biri digəri olmadan ağıla gələ bilməz... Həmin münasibətlərə paralellik axtarmaq mənasızdır: belə bir şey mövcud deyil. İnsanın dildəki yeri təkraredilməzdir”.

Əlbəttə, kommunikativ aktın nə dərəcədə uğurlu olub-olmaması ilk növbədə danışandan (yazandan), başqa sözlə, adresantdan ona görə asılıdır ki, o, nitqin (ümumən ünsiyyətin) strategiyasını müəyyən etməklə adresata təsir göstərmək, onu bu və ya digər

dərəcədə yönləndirmək imkanlarına malikdir. Bunun üçünsə adresatın – müraciət olunan şəxsin kommunikativ kompetensiyasının nəzərə alınması lazım gəlir.

Kommunikativ kompetensiyanın tərkibinə aşağıdakı xüsusiyyətlər aid edilir:

- 1) şəxsin psixofizioloji imkanları;
- 2) şəxsin sosial səciyyəsi və ya statusu;
- 3) şəxsin mədəni səviyyəsi;
- 4) şəxsin dil-üslub hazırlığı;
- 5) şəxsin ünsiyyət təcrübəsi.

Praqmalinqvistikanın bir sıra məsələləri ilə bağlı kifayət qədər prinsipial mülahizələr söyləmiş M.M.Baxtin göstərir ki, adresat “məişət dialoqlarının birbaşa iştirakçısı – müsahibi ola bilər, hansısa xüsusi sahənin mütəxəssislərinin diferensial kollektivi ola bilər, az və ya çox dərəcədə diferensial publika, xalq, müasirlər, həmfikirlər, əksmövqelilər və düşmənlər, tabelikdəkilər, rəislər, aşağılar, yuxarılar, yaxınlar, yadlar və b. ola bilər, o həmçinin tamamilə qeyri-müəyyən, konkretləşdirilməmiş bir başqası (müxtəlif cür emosional tipli sözləmlər zamanı) ola bilər – adresatın bütün bu növləri və konsepsiyaları insan fəaliyyətinin və məişətinin o sa-

hələrilə təyin olunur ki, mövcud söyləm həmin sahəyə aiddir”.

Ümumiyyətlə, adresatın aşağıdakı üç növünü fərqləndirmək lazım gəlir:

- 1) irreal adresat,
- 2) kollektiv adresat,
- 3) fərdi adresat.

İrreal adresatın ən populyar nümunəsi insanın Allaha müraciəti olub çox dərin ruhi-psixoloji (və emosional) əlamətlərlə müşayiət olunur. Lakin bu, yeganə nümunə deyil. İnsan özü ilə baş-başa qalarkən əcdadlarının ruhu, illərlə üzlərini görmədiyi dogmalarının xəyalları, Vətən torpağı, hətta öz-özü ilə söhbət edə bilər.

Kollektiv adresat daha çox sosial, fərdi adresat isə daha çox psixoloji uklonlu olsa da, kommunikasiya prosesində məqsəddən, eləcə də situasiyadan asılı olaraq müəyyən təbəddülatlar baş verə bilər.

Kommunikativ aktın uğuru situasiya ilə yanaşı kommunikantların kompetensiyasından çox zaman həlledici dərəcədə asılıdır.

Azərbaycan folklorunda kommunikantların kompetensionallığının kommunikativ prosesdəki rolunun əhəmiyyətini göstərən

bir sıra nümunələr vardır. Onlardan biri budur ki, Qərb ölkəsinin padşahı rəqibi olan Şərq ölkəsinin padşahının hüzuruna bir alim göndərərək tələb edir ki, ya bu alimin suallarına cavab verin, ya da elmi, mədəni səviyyəninizi aşağı olduğunu etiraf edərək mənə tabe olun. Saray əhli toplanır. Alim irəli çıxaraq əsasının ucu ilə tən ortada bir dairə çızdıqdan sonra üzünü saray əhlinə tutsa da, yerindən qalxan olmur. Çox məsləhət-məşvərətdən sonra ölkənin saraydan uzaq qaçan ən müdrik adamını – Molla Nəsrəddini tapıb gətirirlər. məsələdən hali olan kimi molla da öz əsasının ucu ilə dairəni dörd bərabər hissəyə bölüb Qərb aliminin üzünə baxır. Görəndə ki, alim dinmir, yenə də əsasının ucu ilə həmin bərabər hissələrdən birini qaralayır. Qərb alimi əbasının altından bir toyuq çıxarıb dairənin ortasına buraxanda molla da tez cibindən bir yumurta çıxarıb qoyur onun yanına. Və bununla da sual-cavab bitir. Qərb alimi etiraf etməli olur ki, o, bütün suallarına təminəddici cavablar aldı.

Şərq ölkəsinin padşahı molla ilə arasında necə bir “dialog”un baş verdiyini Qərb ali-

mindən soruşur. O deyir: Mən bir dairə çəkməklə sizin alimə sual verdim ki yerin kürə şəklində olduğunu bilir, ya yox. O isə daha da qabağa gedərək dairəni dörd yerə bölüb bir hissəsini qaraladı ki, yerin dördüdə üçü su, yalnız biri qurudur. Mən bir toyuq çıxarıdım dünyanın mərkəzinə buraxdım ki, bütün canlılar toyuqdan əmələ gəlib. O isə bir yumurta çıxarıb onun yanına qoymaqla bildirdi ki, toyuğun, yoxsa yumurtanın əvvəl olması hələ mübahisəlidir.

Padşah mollanı çağırıb dərin biliyinə, zəkasına görə ona təşəkkür etmək istərkən molla onun sözünü kəsib gülə-gülə deyir ki, padşah sağ olsun, sizin xüsusi ehtiram göstərdiyiniz bu adam alim-filan deyil, adi dələduzdur. O, dairə çəkməklə demək istəyirdi ki, uzaq yoldan gəlmişəm, padşah mənə bir qazan plov versəydi, hamısını yeyərdim. Mən də dairəni dörd yerə bölüb birini qaraladım ki, nə qədər hörmətli qonaq olsan da, tək yeyə bilməzsən, onun ən azı dördüdən biri mənimdir. O da çar-naçar razılaşıb əbasının altından bir toyuq çıxartdı ki, yəni bunu da bişirib plovun üstünə qoysalar lap əla olardı. Mən isə kasıb adam olduğuma görə

bir yumurta ilə də kifayətlənə biləcəyimi nəzərə çatdırdım.

Əlbəttə, xalq müdrikliyinin faktıdır ki, kommunikanlar bir-birindən xəbərsiz öz “dialoqlar”ını uğurla başa vurduqlarına əmin olaraq ayrılırlar, ancaq başqa bir nümunədə məhz həmin müdriklik kommunikasiya aktının uğursuzluğunun üstünü açır:

Padşah ölkənin çox böyük bir aliminə qəzəblənib onu həbsxanaya atdırır. Hər cür cinayətkarla dolu həbsxanada özünə yoldaş axtaran alim axır ki bir çobanı tapıb onunla həmsöhbət olmaq fikrinə düşür. Dünyanın yaranmasından, onun idarə olunmasından, xeyirlə şərin mübarizəsindən danışdıqca alim görür ki, çoban ona diqqətlə baxıb ağlayır. Elə ağlayır ki, gözündən yaş sel kimi gəlir. Məcbur olub soruşur ki, yəni mənim sözlərim bu qədər təsirlidir ki, sən belə ağlayırsan? Çoban cavab verir: yox, mən sənin nə dediyini heç başa da düşmürəm. Ancaq danışanda saqqalın tərpendikcə mənim öz əllərimlə böyütdüyüm sevimli keçim yadıma düşür, göz yaşımı saxlaya bilmirəm...

Kommunikasiya prosesini hərəkətə gətirən motiv kommunikativ məqsəd və ya

kommunikativ intensiyadır. İntensiya dilçilik ədəbiyyatında insanın daxili aləminin ən mənə-məzmunlu məqamlarından hesab edilməklə dil-nitq-söyləm vasitəsilə nə isə etmək məramı kimi izah olunur. Və göstərilir ki, intensiya təşəbbüsü o mənada adresanta məxsusdur ki, kommunikasiya prosesində adresant əvvəlcədən məqsədamüvafiq olaraq lazımi ifadə üsullarını planlaşdırmaqla zəruri dil vasitələrini də seçir. İntensiya nitq prosesində özünü həm açıq (eksplisit), həm də gizli (implisit) şəkildə göstərə bilər.

Göründüyü kimi, praqmalinqvistika birinci mərhələdə nitq aktına qədərki prosedurları, ikinci mərhələdə isə, nitq aktlarını öyrənir, lakin tədqiqat prosesini bu cür mərhələlərə ayırmaq praktik baxımdan ona görə mümkün deyil ki, həmin prosedurlar biri digərilə sıx bağlı olub ümumi məqsədə xidmət edir.

Praqmalinqvistikada nitq aktları nəzəriyyəsi mərkəzi yer tutur. Həmin nəzəriyyənin ən mühüm anlayışları bərdə bəhs edərkən, heç şübhəsiz, ən çox maraq doğuran "nitq aktı"dır. Ən yığcam şəkildə desək, nitq aktı

– mövcud cəmiyyətin kommunikasiya normalarından irəli gələn məqsədyönlü nitq hərəkətidir.

Nitq aktı üç faza, səviyyə, yaxud aktdan ibarətdir:

- 1) lokutiv,
- 2) illokutiv,
- 3) perllokutiv.

Birinci faza dilin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq sözləmin qurulması, ikinci faza birinciyə məqsədyönlülüüyün verilməsi ilə kommunikativ məramın ifadəsi, üçüncüsü isə sözləmdən sonrakı nitq hərəkətinə mümkün reaksiyadır.

Nitq aktları birbaşa və vasitəli olmaqla iki yerə ayrılır ki, birinci halda illokutiv gec birmənalı şəkildə ifadə olunur (məsələn: xahiş edirəm, məclisi tərk edəsiniz; gedin və yaxşı-yaxşı hazırlaşın, bizim taleyimiz sizin sabahkı uğurunuzdan asılıdır və s.), ikinci halda isə danışanın məramı öz əksini implicit olaraq dolaylı şəkildə tapır.

Vasitəli nitq aktının praqmatik-kommunikativ imkanlarını nümayiş etdirmək üçün elmi ədəbiyyatda, adətən, Volterin məşhur misralarını nümunə gətirirlər:

*Elə ki diplomat “hə” deyir,
Düşünür ki, “ola bilər”.
Elə ki “ola bilər” deyir,
Düşünür ki, “yox”.
Əgər “yox” deyirsə,
O, diplomat deyil.*

*Elə ki ledi “yox” deyir,
Düşünür ki, “ola bilər”.
Elə ki “ola bilər” deyir,
Düşünür ki, “hə”.
Əgər “hə” deyirsə,
O, ledi deyil.*

Praqmalinqvistika ilə qrammatika arasında vahidləri baxımından müəyyən “paralelliklər” vardır ki, bunların içərisində sözləm – cümlə, diskurs – mətn paralellikləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Və qrammatikanın vahidlərindən (cümlə, mətn) fərqli olaraq, praqmalinqvistikanın vahidləri (sözləm, diskurs) ümumi (neytral) nitq modelini deyil, fərdi (subyektiv) nitq aktını əks etdirir.

*

* *

Nitq aktları nəzəriyyəsinin formalaşmasında ingilis məntiqçisi Con Ostinin (1911-

1960) xüsusi xidmətləri vardır. Onun 1955-ci ildə Harvard Universitetində oxuduğu mü-hazirələr vəfatından sonra ilk dəfə 1962-ci ildə “How to do things with words” (“Sözlə-rin köməyi ilə necə hərəkət etməli”) adı al-tında nəşr edilmişdir. C.Ostin öz mü-hazirələ-rinə aşağıdakı mülahizələrlə başlayır:

“Filosoflar uzun zaman güman etmişlər ki, “iddia” (statement) nın yeganə təyinatı – işin bəzi vəziyyətlərini “təsvir etmək” və ya hansısa faktı “təsdiq eləmək”dir, həm də nə-zərə almaq lazımdır ki, həmişə ya doğru, ya da yalan olmaqla. Əlbəttə, qrammatikaçılar göstərmişlər ki, cümlələrin heç də hamısı təsdiqə xidmət eləmir, (qrammatik) təsdiq-dən başqa, ənənəvi olaraq sual, nida cümlə-lərinin, eləcə də davranış, arzu və güzəşt bil-dirən cümlələrin adları çəkilir. Filosoflar, gö-rünür, qrammatistlərin göstərdiklərindən imtina etməmişlər və hər halda “iddia etmə” yerinə “cümlə” terminini saymazyana işlət-mişlər. Heç bir şübhə yoxdur ki, hər ikisi özü üçün çox gözəl təsəvvür edirdi ki, iddia-nı hətta suallardan, əmrlərdən və s. fərqlən-dirmək qrammatikanın sərəncamında olan,

məsələn, söz sırası, feil formaları və s. kimi yoxsul vasitələrlə nə qədər çətindir”.

Bütün bu vəziyyətin dilə, daha doğrusu nitq prosesinə (və aktlarına) münasibətdə tamamilə yeni baxışlar yaratmalı olduğuna şübhə etməyən müəllif əvvəlcə “performativ söyləmlər” barədə məlumat verir. Bunlar o söyləmlərdir ki, onların tələffüzü ilə müəyyən hərəkət həyata keçirilir. Mövzunu davam etdirən görkəmli məntiqçi “sözlə gerçəklik yaratmaq mümkündürmü?” sualını verməklə öz ideyaları üçün strateji istiqamət müəyyənləşdirmiş olur. Və sonra performativ uğur və uğursuzluq probleminin izahına keçərək performativ söyləmlərin uğurunu təmin edən qaydalar müəyyənləşdirir.

C.Ostin belə bir qənaətə gəlir ki, “diqqəti yalnız mühakimə (bu terminin istənilən anlamlarında) üzərində cəmləməklə biz iddialarda rast gəldiyimiz bütün mümkün yanlışlıqları izah edə bilmərik, hərçənd ənənəvi münasibət məhz bu cürdür. Biz söyləmin bütün situasiyasını – bütöv nitq aktını nəzərə almalıyıq və yalnız onda iddialarla performativ söyləmlər arasında analogiyanı görə biləcəkdir və anlayacağıq ki, həm bu, həm də

digər tərəfdə hansı pozulmalar ola bilər. Mümkündür ki, iddia ilə performativ söyləmə arasında keçilməz sərhəd olmasın”.

Görkəmli məntiqçi mülahizələrinin sonuna doğru 1)lokutiv, 2)illokutiv və 3)perlokutiv aktlar anlayışlarını izah edir:

“Birincisi, biz bir qrup hərəkətləri ayırdıq ki, nə isə deyəndə onları həyata keçiririk. Biz onları lokutiv akt adı altında birləşdirdik ki, kobud şəkildə müəyyən cümlənin tələffüzünə müəyyən fikir və referensiya ilə birlikdə uyğun gəlir və hər halda yenə də kobud şəkildə sözün ənənəvi mənasında “məna”ya müvafiqdir. İkincisi, biz qeyd etdik ki, həmçinin illokutiv aktları da icra edirik ki, bura ya məlumatlandırma, əmr, xəbərdarlıq, başlama və s. daxildir ki, müəyyən (konvensional) gücə malik söyləmələrin tələffüzünü nəzərdə tutur. Üçüncüsü, biz perlokutiv aktları yerinə yetirməyə, yəni danışıq vasitəsilə nəsə törətmək, yaxud nəyəsə nail olmağa, deyək ki, inandırmaq, məcbur etmək, qorxutmaq və hətta təəccübləndirmək və ya yolundan azdırmağa qadirik. İndi biz “cümləni işlətmək” və ya “dili işlətmək” üçün üçdən

az olmayan müxtəlif məqsəd və ölçülər əldə etmiş olduq”.

Üç “hərəkət” tipini, yaxud aktlarını konkret nümunələr əsasında müqayisə edən müəllif performativlərlə həmin aktlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri də nəzərdən keçirir.

Nəhayət, son mühazirədə C.Ostin illokutiv aktların təsnifini verir:

“(1) Verdiktivlər.

(2) Ekzersitivlər.

(3) Komissivlər.

(4) Bexabitivlər (şoka salacaq ad).

(5) Ekspozitivlər.

...Birincilər, verdiktivlər andlı hakimlərin, arbitrlərin və ya referlərin çıxardığı hökmlərin (verdikt) əlamətinə görə ayrılır ki, onların adlarında öz əksini tapır. Lakin verdikt heç də sonuncu – həlledici olmağa borclu deyil, o, özünü, məsələn, qiymət, rəy və ya təqdir kimi də təqdim edə bilər...

İkincilər, ekzersitivlər hakimiyyət, hüququ və ya təsiri gerçəkləşdirməkdən ibarətdir. Nümunələr: vəzifəyə təyin etmə, səsvermə, əmr, məcbur etmə, məsləhət, xəbərdarlıq və s.

Üçüncü sinfin, komissivlərin tipik nümayəndələri vəd vermə və ya başqa öhdəliklərdir: o, sizi nəyisə yerinə yetirməyə mükəlləfiyyətli (commit) edir...

Dördüncü sinif – bexabitivlər – ictimai davranış və insanların qarşılıqlı münasibətlərilə bağlı olan çox qarışıq bir qrupdur. Nümunələr: üzrxahlıq, təbrik, tərif, başsağlığı, söyüş, dəvət (yarışa, duelə və s.).

Beşinci sinif – ekspozitivlər – tərifə çətin gəlir. Ekspozitivlər bizim sözləmlərimizin mübahisə və ya müsahibə gedişində hansı mövqedə dayandığını, sözlərdən necə istifadə etdiyimizi və ya ümumi planda sözləmin nəyi təqdim elədiyini (are expository) göstərir. Nümunələr: “mən cavab verirəm”, “mən sübut edirəm”, “mən etiraf edirəm”, “mən misal gətirirəm”, “mən güman edirəm”, “mən əsas kimi qəbul edirəm” və s.”

Müəllifin özü bu təsnifin heç də mükəmməl olmadığını göstərsə də, ilk təcrübə kimi, heç şübhəsiz, böyük əhəmiyyət daşıyır.

Nitq aktları nəzəriyyəsinin inkişafında ingilis məntiqçisi P.F.Strosonun da müəyyən xidmətləri vardır. Və onun C.Ostinlə polemikada yazılmış “Nitq aktlarında məqsəd

və konvensiya” məqaləsi (1964) bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Müəllif həmin məqaləsində Con Ostinin məşhur mühazirələrində irəli sürdüyü ideyaları ümumiləşdirməyə, bir sıra ziddiyyətli, yaxud nitq faktları ilə təsdiq olunmayan məqamlara aydınlıq gətirməyə kifayət qədər uğurlu cəhdlər etməklə yanaşı, əsaslı mülahizələr də söyləmişdir.

Con Ostindən sonra nitq aktları nəzəriyyəsinin ən görkəmli nümayəndəsi Amerika filosofu Con Rocers Serl (1932) olmuşdur. onun bu mövzuda üç məqaləsi məşhurdur: “Nitq aktı nədir?” (1965), “Vasitəli nitq aktları” (1975) və “İllokutiv aktların təsnifi” (1976).

“Nitq aktı nədir?” məqaləsinin girişində C.R.Serl yazır:

“Giriş qaydasında, görünür, izah etməyin bir mənası var ki, nə üçün mən düşünürəm ki, nitq aktlarının (və ya onları bəzən adlandırdıqları kimi, dil aktlarının, yaxud linqvistik aktların) öyrənilməsi maraqlı doğurur və dil fəlsəfəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mən düşünürəm ki, dil ünsiyyətinin istənilən növünün vacib əlaməti ondadır ki, o, dil aktını özünədə ehtiva edir. Yayıl-

mış mülahizələrə rəğmən, dil ünsiyyətinin əsas vahidi nə simvol, nə söz, nə cümlə, hətta nə də simvolun, sözün və ya cümlənin konkret nüsxəsi deyil, nitq aktının gerçəkləşməsi gedişində həmin konkret nüsxəsinin istehsalıdır. Daha dəqiqi desək, konkret cümlənin müəyyən şəraitlərdə istehsalı illokutiv aktdır, illokutiv akt isə dil ünsiyyətinin minimal vahididir”.

Bundan sonra müəllif əlavə edir:

“İlokutiv aktın baş verməsi davranışın o formasına aiddir ki, qaydalarla requlyasiya olunur. Mən çalışacam göstərmə ki, sualların verilməsi və ya cavabların (təsdiqin) söylənməsi kimi hərəkətlər eynilə o qaydalarla tənzimlənir ki, həmin qaydalara, məsələn, beysboldakı baza zərbəsi və ya şahmatda atın gedişi qaydaları da tabe olur... Əgər mən illokutiv aktların heç olmasa bircə növü üçün bu cür şəraitlər və onlara uyğun qaydalar formulə etməyi bacarsam, onda bizim sərəncamımızda başqa növ aktların da təhlili və nəticə etibarilə, ümumən verilmiş anlayışın eksplikasiyası üçün model olacaqdır”.

C.R.Serl “qayda”, “mühakimə” və “məna” anlayışlarına aydınlıq gətirdikdən sonra

vəd illokutiv aktını şərh edir. “Nitq aktı nədir?” bu mülahizələrlə başa çatır:

“Sonrakı araşdırmalar gedişində nitq aktlarının digər tiplərini də oxşar şəkildə təhlil etmək lazım gəlir. Bu bizə yalnız müstəqil maraq kəsb edən anlayışların təhlilini verməklə bitməzdi. Müxtəlif təhlillərin nəticələrinin müqayisəsi predmeti bütövlükdə dərkimizi dərinləşdirər və yeri gəlmişkən, elə bir daha ciddi taksonomiyanın işlənib hazırlanmasına xidmət edərdi ki, “qiymətverici/ təsviri” və ya “koqnitiv/emotiv” kimi kateqoriyaların terminlərlə olduqca tələsik şəkildə ümumiləşdirmələrə istinad edən hər hansı təsnifdən fərqlənsin”.

“Vasitəli nitq aktları” məqaləsində C.R.Serl “ümumi”dən “xüsusi”yə gəlir:

“Dildə mənanın ifadəsinin ən sadə hadisəsinə elə hallar aiddir ki, bu zaman danışan bir sıra cümlələr tələffüz edərək nə dediyini birbaşa və hərfi-hərfinə nəzərdə tutur (means). Belə hallarda aşağıdakı baş verir: danışan dinləyənin müəyyən illokutiv təsir göstərməyə can atır (intends); o, bunu dinləyəndə həvəs oyatmaqla onun məqsədini dərk etməsinə cəhd göstərməklə edir; nəhayət, o,

dinləyəndə həmin məqsədi anlamağa həvəs oyatmağa dinləyənin söyləm istehsalı əsasında dayanan qaydalar barədəki biliklərinə istinadən can atır. Bununla belə, məlumdur ki, bu cür sxematik bəsitlik təbii dildəki heç də bütün söyləmlərə aid deyil: eyham, (kiminsə) üzərinə yerimək, kinayə, metafora zamanlarında və s. danışanın söyləmlərinin mənası ilə müvafiq cümlənin mənası bir çox münasibətlərdə ayrılır. Bu cür ayrılıqların vacib sinfini o hallar təşkil edir ki, bu zaman danışan söylədiyi cümlənin birbaşa mənası ilə yanaşı, bundan başqa nə isə daha çox şeyi nəzərdə tutur”.

Və müəllif belə bir misal gətirir:

“Məsələn, danışan dinləyəndən nə isə eləməyi xahiş etməyi nəzərdə tutaraq deyə bilər: “Mən istəyirəm ki, siz bunu edəsiniz”. Həmin söyləm, əlbəttə, iddia ifadə edir, ancaq yeri gəlmişkən; hər şeydən əvvəl o, xahiş bildirir, elə bir xahiş ki, iddia vasitəsilə ifadə olunmuşdur... Bəzən danışan cümləni birbaşa nə demək istədiyini nəzərdə tutaraq tələffüz edir, eyni zamanda isə başqa illokusiyanı, başqa propozisional məzmununda nəzərdə tutur”.

Bu ümumi qeydlərdən sonra C.R.Serl zəngin faktlar əsasında vasitəli nitq aktlarının tiplərini, ifadə imkanlarını, məna nüanslarını və s. təhlil edir. Və məqalə mövzusunun, ümumən nitq aktları probleminin linqvistik-fəlsəfi xarakterini dərinlən əks etdirən (və metodoloji əhəmiyyət daşıyan) belə bir nəticə ilə bitir:

“Nəticədə qeyd etmək istərdim ki, mənim yanaşmam adi aydınlaşdırıcı paradigmalardan heç birinə uyğun gəlmir. Fəlsəfi paradigma, adətən, aydınlaşdırma tələb edən hadisələrin məntiqi baxımdan zəruri kompleksinə və kafi şəraitə gətirib çıxarır; linqvistik paradigma isə, bir qayda olaraq, struktur qaydalar komplektinə gətirir ki, hadisələrin aydınlaşdırılmasının əsasında dayananları törətməlidir. Mən özümü buna inandırmağa qabil deyiləm ki, həmin paradigmalardan hansısa burada qaldırılan problemin aydınlaşdırılması üçün uyğundur. Hazırkı problem qavrayışın epistemoloji təhlilindəki ilə nədəsə oxşar olaraq təsəvvür edilən o problemlərdəndir ki, araşdırma zamanı alimlər aydınlaşdırmağa can atırlar ki, əsasında hiss orqanları vasitəsilə qəbul edi-

lən dumanlı obrazın dayandığı bu və ya digər predmet nə şəkildə dərk olunur. Sual doğurur, mən nə cür anlayıram ki, kimsə xahiş etmişdir, hərçənd o, qabiliyyətlərim bərədə mənə yalnız sual vermişdir; görünür, belə bir suala oxşar ki, əgər şosse ilə mənim yanımdan yalnız parlaq bir işığın keçdiyini görmüşəmsə, nədən bilmişəm ki, yanımdan avtomobil keçmişdir. Əgər vəziyyət belədirsə, onda bizim problemin həlli, çətin ki, bundan ibarət olsun ki, “mənim elə bir aksiomlar komplektim var ki, oradan kiminsə xahiş etməsi faktını çıxarmaq mümkündür”, yaxud “elə bir sintaktik qaydalar komplektim var ki, mənim müsahibimin söylədiyi cümlə üçün təhrikəddici dərin struktur törədir”.

C.R.Serlin ən çox maraq doğuran məqalələrindən biri “İllokutiv aktların təsnifi”dir. Məqalənin əvvəlində müəllif göstərir ki, hər hansı bu cür təsnif cəhdləri “Ostinin nəticələrini nəzərə almalıdır”.

Müəllif “illokutiv aktların müxtəlif tipləri arasındakı müxtəlifliklərin müxtəlif tipləri” başlığı altında aşağıdakı tipləri fərqləndirir:

1. Verilmiş aktın (tipin) məqsədindəki müxtəliflik.

2. Sözlərlə dünya arasında uyğunlaşma istiqamətindəki müxtəlifliklər.

3. İfadə olunmuş psixoloji vəziyyətlərdəki müxtəlifliklər.

4. İllokutiv məqsədin verdiyi enerjililik və ya gücdəki müxtəliflik.

5. Danışanın və dinləyənin sözlərin illokutiv gücü ilə bağlı olacaq ölçüdə status və ya vəziyyətindəki müxtəlifliklər.

6. Sözlərin danışanın və dinləyənin maraqları ilə münasibəti üsulundakı müxtəliflik.

7. Diskursun yerdə qalan hissəsinə münasibətdəki müxtəliflik.

8. İllokutiv gücün göstəriciləri əsasında müəyyən olunan propozisional məzmunundakı müxtəliflik.

9. Həmişə nitq aktları olanlarla həm nitq, həm də qeyri-nitq vasitələri olanlar arasındakı müxtəlifliklər.

10. Gerçəkləşmək üçün dildənkənar müəyyənlilər tələb edən aktlarla onları tələb etməyən aktlar arasındakı müxtəlifliklər.

11. Müvafiq illokutiv feilin performativ olaraq işləndiyi və feilin performativ olaraq işlənmədiyi aktlar arasındakı müxtəlifliklər.

12. İllokutiv aktların gerçəkləşmə üslubundakı müxtəlifliklər.

C.R.Serl öz məqaləsində C.Ostinin məlum təsnifindəki zəif yerlər üzərində dayanaraq onları əsaslandırdıqdan sonra öz “alternativ taksonomiya”sını təqdim edir: 1) representativlər; 2) direktivlər; 3) komissivlər; 4) ekspressivlər; 5) deklarasiyalar.

“Nitq aktlarının təsnifi” belə yekunlaşır ki, “dil oyunlarının və ya dildən istifadə üsullarının çoxu (özünün konsepsiyasının bəzi traktovkalarında Vitgenşteynin, eləcə də çoxlarının hesab etdiyinə əksinə olaraq) sonsuz və qeyri-müəyyən deyil. Dilin işlədilməsinin hüdudsuzluğu illüziyası böyük qeyri-aydınlıqla ondan törəyir ki, müxtəlif dil oyunları və ya dilin müxtəlif cür işlədilməsi üçün hüdudlandırma meyarlarını nə təşkil edir. Əgər qəbul etsək ki, illokutiv məqsəd – dildən istifadənin müxtəlif üsullarının ətrafında qruplaşdığı bazis anlayışıdır, onda görünəcək ki, dilin köməyi ilə bizim istehsal etdiyimiz müxtəlif hərəkətlərin sayı kifayət qədər məhduddur: biz başqalarına əşyaların vəziyyəti barədə məlumat veririk; biz başqalarını nə isə eləməyə məcbur etmə-

yə çalışırıq; biz nə isə etmək barədə öz üzərimizə öhdəlik götürürük; biz öz hisslərimizi və münasibətlərimizi ifadə edirik; nəhayət, biz sözləmlərin köməyi ilə mövcud dünyaya dəyişikliklər gətiririk. Eyni bir sözləmə tez-tez həmin siyahıda olan hərəkətlərin birdən bir neçəsini yükləyirik”.

Nitq aktları nəzəriyyəsinin inkişafında Doroteya Frankın “Praqmatikanın yeddi qüsuru: nitq aktları nəzəriyyəsi, nitq ünsiyyətinin təhlili, linqvistika və ritorika haqqında tezislər” məqaləsinin (1981) əhəmiyyəti də geniş etiraf olunur. Müəllifin müşahidə etdiyi həmin yeddi qüsur aşağıdakılardan ibarətdir:

I. “Nitq aktları nəzəriyyəsinin işləyib hazırladığı yarlıqların nitq davranışları seqmentlərinə sınınmaması müxtəlif nəzər nöqtələrindən olduqca ixtiyari təsir bağışlayır. Birinci problem nitq axınının nitq aktlarına müvafiq vahidlərə seqmentasiyasıdır... İş burasındadır ki, intuitiv olaraq daha relevant nitq aktları adətən bir neçə cümlə və ya cümlənin ayrıca hissələrilə gerçəkləşir. Hətta seqmentasiya problemini bir tərəfə qoysaq belə, daha fundamental problem qüvvədə

qalır ki, zəruri olaraq əlaqələnən hər hansı söyləm (vasitəli nitq aktları istisna olmaqla) bu cür tiplərin fiksasiya olunmuş və son komplektinin bir və yalnız bir nitq aktı tipinə aiddir. Bu isə belə bir intuitiv təsəvvürlə ziddiyyət təşkil edir ki, hətta ən bəsit müsahibədə belə eyni bir söyləmin köməyi ilə danışanlar eyni zamanda tez-tez çoxsaylı bütöv hərəkətlər gerçəkləşdirirlər. Mən burada təhlilin digər səviyyələrini nəzərə almıram ki, onlar nitq aktları nəzəriyyəsində həmçinin akt adlandırılırlar – məsələn, “lokutiv aktlar”, “referensiya aktları” və ya “predikasiya aktları”; əslində isə, söhbət qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsinin müxtəlif kateqoriyalarından gedir ki, müvafiq yarlıqların köməyini nəzərə almaqla kontekst əlamətlərilə fərqlənirlər”.

II, “Verbal ünsiyyət fraqmentlərinin bütün kateqoriyalaşdırma imkanları arasındakı seçim problemini nitq aktları nəzəriyyəsi həmçinin olduqca ixtiyari şəkildə həll edir. Nitq aktları nəzəriyyəsinin çox böyük bir hissəsini performativ ifadələr inventarından aldığı yarlıq inventarı söyləmin cavab ver-

məli olduğu və verə bildiyi şərait diapazonunu daraldır”.

III.“Bəşəri ünsiyyət daha fundamental mənada qarşılıqlı təsirdir, halbuki nitq aktları nəzəriyyəsinə görə, iki və ya çox müsahib növbə ilə bir-birinə bəzi nitq aktları ünvanlayır ki, istisnasız olaraq, danışanın məqsədini ifadə edən terminlərlə müəyyənləşdirilir. Real həyatda ünsiyyətin təhlili – hətta əgər anlamama və ya qismən anlamama hadisələrini istisna etsək – göstərir ki, qarşılıqlı təsirin idarə olunmasına aidiyyəti olan replikaların mənası müəyyən dərəcəyə qədər qarşılıqlı müqavilədən asılıdır.

...Nitq aktları nəzəriyyəsinin bu ümumi çatışmazlığı – onun qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsinə istər baza orientasiyası, istərsə də təsvir gücü üzrə daha texniki komponentlərinə görə keyfiyyətə qeyri-adekvatlığı – ilə bütün sonrakı tənqidi üzvi şəkildə bağlıdır”.

IV.“Nitq aktları nəzəriyyəsinin nəzər nöqtəsi statikdir – o, təbii nitq ünsiyyətinin dinamik və strateji təbiətinə məhəl qoymur. Dialoq fraqmentlərini nitq aktları tiplərinə üzvləndirərkən dialoqun inkişafında, məhz həmin inkişafın tənziplənməsi və proqnoz-

laşdırılması üçün dialoq iştirakçılarının müəyyən strategiyadan istifadə etməsində daxili "məntiq"i biz lazımi dərəcədə nəzərə almırıq (əgər ümumiyyətlə nəzərə alırıqsa). Nitq aktlarının seçilib ayrılması sərt nəzər nöqtəsinə (perspektivdə) kommunikanların kommunikativ strukturların genişlənməsinə yönəlmiş daim "hərəkətdə olan" yox, post-faktumla verilən sərt nəzər nöqtələrinə (perspektivdə) əsaslanmışdır".

V. "Əgər biz nitq aktlarının "dinamik" xarakterini buraxmaq istəmiriksə (yəni "söyləmlər hərəkətdə"), dialoqun verilmiş sözləmə qədərki və ondan sonrakı konkret ("lokal") vəziyyətlərini nəzərə almalıyıq".

VI. "Bu qeyd... nitq aktları nəzəriyyəsində kontekst traktovkasının tənqidi ilə bağlıdır. Həmin nəzəriyyə üçün sözügedən anlayış ikinci dərəcəli olub, əsasən, xilasedici vasitə funksiyasını yerinə yetirir. Bir tərəfdən, nitq aktları nəzəriyyəsi iddia edir ki, dil formalarının sadəcə semantik təhlilindən daha çox şey verir; o, ünsiyyət prosesində həmin formaların köməyi ilə hansı hərəkətlərin gerçəkləşdiyini öyrənir. Əgər belə bir araşdırma öhdəliyinin altından imza atırıqsa, biz

kontekstin rolunu o dərəcədə məhdudlaşdırma bilmərik ki, həmin anlayış yalnız o hallarda lazım gəlsin ki, söyləmin özünün mənası kafi görünür (məsələn, birmənalılıq olmayan hallarda və ya vasitəli nitq aktlarında)”.

VII. “Kontekstdən asılılıq probleminə diferensial baxışın olmaması kifayət qədər mürəkkəb şəkildə başqa bir olduqca fundamental məsələ ilə bağlıdır: dil nəzəriyyəsi, xüsusilə nitq aktları nəzəriyyəsinin əsaslandığı – eksplisit olduğundan daha çox implicit şəkildə – semantika nəzəriyyəsi məntiqi semantika nümunəsi üzrə qurulmuş modeldir. Əlbəttə, nitq aktları nəzəriyyəsi göstərdi ki, propozisional (həqiqi-funksional) məna təbii dildə ifadə olunan yeganə məna növü deyil. Ancaq bir tərəfdən, belə bir məsələ əhəmiyyətli dərəcədə aydınlaşdırılmamış qaldı ki, propozisional və illokutiv mənalar necə uzlaşır. Başqa tərəfdən, semantika modelinin müzakirəsinin bir sıra məqamları təkrar gözdən keçirmədən kənar qaldı, hərçənd onlar pragmatik yönlü ünsiyyət nəzəriyyəsi ilə çətin uyuşur”.

D.Frankın ritorikanın “dirildilməsi” mənasına gələn mülahizələri də maraq doğurmaqdadır:

“Mən belə bir ehtimal irəli sürmək istəyirəm ki, ritorikanın – ünsiyyətə aid olan biliklər ehtiyatının ikinci yarısının (qrammatika ilə bir sırada) – dirildilməsi linqvistik praqmatikanın heç olmasa qismən indiki dalandan çıxması üçün kömək olardı. Görünür, ritorikanın bütün aparatına yenidən baxıb onu yenidən işləmək lazımdır. Bu yenidən baxışın daha əhəmiyyətli aspekti – monoloqa yönəlmiş anlayışlar sistemini ünsiyyətin daha bazisli formasına – dialoqa (iki və ya daha çox sayda iştirakçıya) uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir”.

“Praqmatikanın yeddi qüsuru”, bir tərəfdən, linqvopraqmatikanın çatışmayan cəhətlərini kifayət qədər obyektiv göstərirsə, digər tərəfdən, bu sahədəki gələcək araşdırmaların istiqamətləri barədə də müəyyən təsəvvür yaradır.

*

* *

Praqmalinqvistika dilə (nitq fəaliyyətinə) praqmatik (antroposentrik) yanaşmanın hələ

ki ilk uğurlu təcrübələrini verməkdədir. Və bu yeni elmi istiqamətin istər anlayışlar sistemində, istər dil materialı ilə işləmək üsullarında, istərsə də əldə edilmiş nəticələrin yoxlanmasında vaxtaşırı olaraq bir sıra problemlər meydana çıxır. Lakin heç bir şübhə yoxdur ki, praqmalinqvistika müasir multidissiplinar dilçilik istiqamətləri sırasında artıq özünəməxsus yerini (və nüfuzunu) təmin etmişdir.

LİŊVOKULTUROLOGİYA

Keçən əsrin sonlarında linqvistika (dilçilik) ilə kulturologiyanın (mədəniyyətşünaslığın) qovuşağında təşəkkül tapmış linqvokulturologiya da bir sıra multidissiplinar istiqamətlər kimi öz ideya-nəzəri köklərini, əslində, Vilhelm fon Humboldtdan alır.

Dil barədəki ilk məqalələrin birində o yazır:

“Millətin həyatını müşayiət edən cəhətlərdən böyük bir hissəsi – məskunlaşdığı yer, iqlim, din, dövlət qurumu, adət və ənənələr onun özündən müəyyən dərəcədə kənarda ola bilir və güman ki, xüsusi səciyyə daşıyır. Yalnız bir hadisə var ki, tamamilə başqa təbiətlidir – millətin nəfəsi, ruhunun özü olan dil onunla eyni zamanda yaranır. Dilin işi cızılmış müəyyən dairədə cərəyan edir və biz ona ya fəaliyyət, ya da fəaliyyətin məhsulu kimi baxırıq”.

“İnkişaflarının müxtəlif dövrlərinə tətbiq edilməklə dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında” məruzəsində (1820) isə deyir:

“Dilin orqanizminin öyrənilməsi nə qədər mümkündürsə geniş tutuşdurmalar,

mədəniyyətin inkişafının gedişinə nüfuz isə diqqətin bir dilə cəlb edilərək onun ən incə özünəməxsusluqlarının öyrənilməsini tələb edir”.

Və əlavə edir:

“Dil ayrıca bir insanın sərbəst yaradıcılığı deyil, həmişə bütöv xalqa mənsubdur, sonrakı nəsil onu əvvəlkilərdən alır, ... dil həmişə məhdud olan fərdidən hər şeyi əhatə edən varlığa keçməklə subyektiv olanı obyektiv olana çevirməyin böyük vasitəsi olur”.

Dahi alman mütəfəkkirinin elmi dünya-görüşü üçün səciyyəvi olan çoxşaxəlilik, yəni dilin tədqiqatında müxtəlif elmi istiqamətlərin bir məcraya gətirilməsi özünü burada da göstərir: lingvokulturologiya dilçiliklə mədəniyyətşünaslıqdan başqa, etnosşünaslıq, psixologiya, sosiologiya və bir sıra fəlsəfi elmlərin “dialog”una əsaslanır. Və nə qədər şərti olsa da, lingvokulturoloji vahid adlandırma biləcəyimiz hadisə izah edilərkən həmin elmlərin həm ayrı-ayrılıqda, həm də birgə yardımına ehtiyac duyulur.

Əlbəttə, dillə mədəniyyət arasında dərin köklərə əsaslanan çoxmiqyaslı əlaqənin ol-

masını adi gözlə belə görməmək mümkün deyil, lakin linqvokulturologiyanın bir neçə on illik araşdırma təcrübəsi göstərdi ki, həmin əlaqələr kifayət qədər mürəkkəb təbiətə malikdir. Və onlar nə ayrılıqda dilçiliyin, nə də kulturologiyanın maraq dairəsinə daxil deyil. Ona görə də linqvokulturologiya dilçiliklə kulturologiyanın, sadəcə, məlum bilikləri mübadilə etmək istəyindən yox, əgər belə demək mümkünsə, “ortada qalmış problemləri” aşkarlayıb həll etmək zərurətindən yaranmışdır.

Həm linqvistikada, həm də kulturologiyada olduğu kimi linqvokulturologiyada, ümumən dilçilikdən törəyən multidissiplinar elmlərdə 1) müqayisəli-tarixi, 2) sistem-struktur və 3) antroposentrik olmaqla üç paradigmanın hər üçü eyni uğurla işlənir. Bununla belə, məlumdur ki, antroposentrik paradigmanın perspektivləri daha geniş, əhatə etdiyi ideyalar daha aktualdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu zaman tədqiqat mərkəzində canlı insan dayanır. Və istər dil, istərsə də mədəniyyətin həm müqayisəli-tarixi, həm də struktur-semantik metodlarla tədqiqi, heç şübhəsiz, bundan sonra da nəinki

davam edəcək, hətta məhsuldar nəticələr də verəcəkdir. Lakin insanlığın tarixi (və taleyi) ilə birbaşa bağlı olan bu iki fenomenin – dil və mədəniyyətin antroposentrik metodlarla tədqiqi məsələnin daha qlobal miqyasda qoyulmasından xəbər verir.

Linqvokulturologiya ilk növbədə dilçilik fənnidir, bu isə o deməkdir ki, dilə üstünlük verir, lakin linqvokulturologiya üzrə mütəxəssislərin əksəriyyətinin mövqeyi göstərir ki, o, dili məhz mədəniyyət fenomeni olaraq araşdırır. Əlbəttə, linqvokulturologiyanın dilə daha çox istinad etməsi, bir tərəfdən, dil hadisələrinin daha rahat modelləşməyə gəlməsi, digər tərəfdən, kulturologiya ilə müqayisədə dilçiliyin tədqiqat təcrübəsinin daha zəngin olmasıdır.

Bununla belə, linqvokulturologiyanın, əsasən, dilçilik fənni olmasına, dili mədəniyyət fenomeni olaraq öyrənməsinə işin başlanğıcı kimi baxmaq lazım gəlir, çünki mədəniyyət dilə təsir göstərdiyi kimi dil də mədəniyyətə təsirsiz qalmır. Və əslində, həmin qarşılıqlı təsirlərin mexanizmini, yaxud “fəlsəfə”sini aydınlaşdırmaq yeni elmin birbaşa vəzifəsidir.

Son illərdə Moskvada bir neçə dəfə nəşr olunmuş “Linqvokulturologiya” dərslisinin müəllifi V.A.Maslova yazır:

“Hər bir yeni dil daşıyıcısı dünyagörüşünü öz fikir və yaşantılarının müstəqil işlənməsi əsasında deyil, onun dil əcdadlarının təcrübəsinin verdiyi dil anlayışlarında qərarlaşmış çərçivələrdə formalaşır ki, miflər və arxetiplərdə əks olunur; həmin təcrübəni mənimsəyərək, biz yalnız yüngül təkmilləşmələrlə onu tətbiq edirik. Ancaq dünyanın idrakı prosesində dildə əksini tapan yeni anlayışlar da yaranır ki, mədəni nailiyyətlərdir; dil “indiyə qədər dərk olunmayanların kəşfi vasitəsidir” (Humboldt. Dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında).

Beləliklə, dil mədəniyyətdə olanı yalnız əks etdirmir, onu yalnız ifadə eləmir, onun içərisində boy atmaqla mədəniyyəti formalaşdırır, ancaq özü də mədəniyyət daxilində inkişaf edir”.

Dillə mədəniyyətin həmin bu qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək məhz linqvokulturologiyaya həvalə olunmuşdur.

Bir sıra tədqiqatçılar linqvokulturologiyanı daha əvvəl təşəkkül tapmış etnolinqvisti-

kanın tərkibinə daxil edirlər. Doğrudur, istər dil, istərsə də mədəniyyət həmişə etnik diferensiasiyada, ayrı-ayrı etnoslara (tayfalara, xalqlara, millətlərə) mənsub hadisələr kimi mövcuddur. Və linqvokulturologiya dillə mədəniyyətin əlaqəsini tədqiq edərkən həmin diferensiasianın prinsiplərini, əlbəttə, heç bir məqamda nəzərdən qaçıra bilməz. Yeni elmi istiqamətin etnolinqvistikasının tərkibinə daxil edilməsinə gəldikdə isə, bu, metodoloji baxımdan özünü ona görə doğrulda bilməz ki, linqvokulturologiya, artıq qeyd olunduğu kimi, bu və ya digər etnosu səciyyələndirən iki fenomenin əlaqəsini, etnolinqvistika (yaxud etnokulturologiya isə) həmin fenomenlərdən birinin – dilin (yaxud mədəniyyətin) bilavasitə etnosun özü ilə əlaqələrini öyrənir.

Ümumiyyətlə, linqvokulturologiya ilə bilavasitə bağlı olan multidissiplinar elmlər aşağıdakılardır: etnolinqvistika, etnokulturologiya, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, ölkəşünaslıq. Həmin bağlılıq həm tədqiqat materialının (bütövlükdə obyektin), həm də tədqiqat üsullarının ortaqlığından irəli gəlir.

Linqvokulturoloqun öz maraq dairəsini düzgün müəyyənləşdirmək üçün istər linqvistikanın (dilçiliyin), istərsə də kulturologiyanın (mədəniyyətşünaslığın) tədqiqat obyektləri (və xüsusilə predmetləri) barədə aydın təsəvvürü olmalıdır.

Əlbəttə, “dil nədir?” sualına dilçilik, “mədəniyyət nədir?” sualına isə mədəniyyətşünaslıq kifayət qədər aydın cavablar vermişdir. Lakin məsələyə antroposentrik mövqedən yanaşdıqda həmin cavablar mükəmməl sayıla bilməz... Məsələnin mürəkkəbliyi (və ideya-məzmunca əsaslılığı) ondadır ki, həm dil, həm də mədəniyyət insanda (onun fəaliyyətində) təzahür edir. İnsanları müəyyən kollektivlərdə (etnososial birliklərdə) mütəşəkkil hala gətirmək, yəni faktik olaraq müəyyən mental xüsusiyyətlərin (etnik stereotiplərin) daşıyıcısı olan tayfaları, xalqları, millətləri formalaşdıran da, ilk növbədə, dil və mədəniyyətdir. Hər ikisi insanda təzahür etməklə yanaşı, onu tədricən ibtidai başlanğıcdan ayıraraq müasir səviyyəyə yüksəltdir. Odur ki, linqvokulturologiya yuxarıdakı suallara cavab verərkən insan amilini sadəcə nəzərə almaqla kifayətlənməyib həmin

fenomenin mahiyyətinə enməyi, insanın dil-lə mədəniyyətin daşıyıcısı kimi hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu aşkarlamağı qarşısına məqsəd qoyur.

“Linqvokulturologiya” dərslində göstərilir ki, “linqvokulturologiya linqvistika və kulturologiyanın qovuşağında təşəkkül tapmış və xalqın dilində inikas olunaraq möhkəmlənən mədəniyyətin təzahürlərini araşdıran elmdir. Bununla belə yeni elmin “qovuşaq” səciyyəsinə qabartmağa ehtiyac yoxdur, ona görə ki burada söhbət əlaqəyə girən iki elmin sadə “qovuşma” imkanlarından deyil, faktların “inzibati” öyrənilmə məhdudiyyətini aradan qaldırmağa qadir məhz yeni elmi istiqamətin işlənilib hazırlanmasından gedir ki, həmin faktlara yeni baxış və izahı təmin etmək mümkün olsun.

Odur ki, bu, linqvistika ilə kulturologiyanın müvəqqəti ittifaqı yox, elmin interdisciplinar sahəsidir ki, öz tədqiqat məqsədləri, vəzifələri, metodları və obyektinə görə müstəqildir”.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, klassik elmlərdən (məsələn, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq elmləri, fəlsəfi

elmlər, psixologiya və s.) fərqli olaraq multi-dissiplinar istiqamətlər öz varlıqlarını məhz iddia etdikləri sahələrdəki mövcud problemləri aşkarlayıb həll etməklə göstərirlər. Və bu cür istiqamətlərin, o cümlədən də linqvokulturologiyanın uğurlarını çox zaman “kəşfiyyat” xarakterli nəzəri mülahizələr müəyyən edir ki, həmin mülahizələr yalnız ənənəvi baxışlara epizodik yeniliklər gətirməklə qalmır, bəzən bu baxışların kökündən dəyişilməsinə gətirib çıxarır.

Linqvokulturologiyanın tədqiqat obyektini dillə mədəniyyətin insan fəaliyyətində gerçəkləşən, qədim tarixə malik mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr sistemidir ki, həm “dilin mədəniyyəti”ni, həm də “mədəniyyətin dili”ni ehtiva edir. Və bir neçə on illik təcrübə göstərir ki, onun maraq dairəsinə (predmetinə), əsasən, aşağıdakılar daxildir:

1. Dilin dərin qatlarında (şifahi, yaxud yazılı mətnlərdə) süxurlaşmış arxaik mədəni təfəkkür aktlarının – arxetiplərin aşkarlanaraq sistemli şəkildə araşdırılması problemi.

2. Bu və ya digər coğrafiyada yayılmış canlı dil (nitq) proseslərinin cəmiyyətin mə-

dəni xarakteristikası mövqeyindən öyrənilməsi problemi.

3. Linqvokulturoloji şəxsiyyət problemi.

*

* *

Dillə mədəniyyətin əlaqəsinin ən mühüm göstəricisi dil vahidlərində yuvalanmış arxayik mədəni təfəkkür aktları – arxetiplərdir. Dilin, mədəniyyətin təfəkkürün (və şüurun) çox-çox qədim zamanlarına (əgər belə demək mümkünsə, mənşəyinə) gedib çıxan bu əlaqələrin necə yarandığı, yaxud səbəbləri barədə konkret bir fikir söyləmək çətindir, lakin arxetiplərin dilin xüsusilə leksik-frazeoloji fondunda min illər boyu qorunub saxlanması sübut edir ki, həmin əlaqələr, nəinki təsadüfi deyil, əksinə. çox möhkəm idraki (koqnitiv) dayaqqlar üzərində qərar tutur.

Əlbəttə, bunun ən fundamental göstəricisi bu və ya digər dilin dünyanı özünəməxsus şəkildə üzvləndirməsi, yaxud konseptləşdirməsidir ki, elmi ədəbiyyatda “dünyanın dil mənzərəsi” adlanır. Həmin “mənzərə”ni insanın dünya haqqındakı sadələvh təsəvvürləri yaradır. Və bu təsəvvürlər daha

çox koqnitiv dilçiliyin mövzusu olsa da, linqvokulturologiya üçün də çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

A.N.Leontyevin fikrincə, xüsusi “beşinci kvaziölçü” mövcuddur ki, həmin ölçü hissi insana onu əhatə edən gerçəkliyi təqdim edir – bu, “fikir sahəsi”, mənalar sistemidir. Deməli, dilin mənzərəsi – obrazlar sisteminədən başqa bir şey deyil. M.Haydegger isə göstərir ki, “dünyanın mənzərəsi”, mahiyyət etibarilə, dünyanı təsvir edən mənzərəni yox, mənzərə kimi anlaşılan dünyanı bildirir”. O dünyanı ki, insan onun mənzərəsini ixtiyarında olan dil işarələri vasitəsilə zaman-zaman müəyyən əqli, psixoloji, estetik dəyərlər əsasında yaratmışdır. Elə bir dil yoxdur ki, onun özünəməxsus “dünya mənzərəsi” olmasın. Və həmin mənzərə dünya haqqındakı etnik-mədəni təsəvvürlərin ifadəsidir.

Əlbəttə, dünyanın “dil mənzərəsi” onun obyektiv mənzərəsi olmaqdan həm çox uzaqdır, həm də bilavasitə dilə aid edilsə də, dil burada yalnız idrak prosesinin davamıdır.

B.Uorf yazır:

“Biz təbiəti dilimizin işarə elədiyi istiqamətdə üzvləndiririk. Biz dünyadakı hadisələri bu və ya digər kateqoriya və tiplərə heç də ona görə ayırmırıq ki, onlar öz-özlüyündə aydındır, əksinə, dünya bizim qarşımızda şüurumuzun, bu da, əsasən, o deməkdir ki, şüurumuzda mühafizə edilən dil sisteminin nizama salmalı olduğu kaleydoskopik axın təəssüratı yaradır. Biz dünyanı üzvləndiririk, onu anlayışlarla nizamlayırıq və mənaları, əsasən, ona görə başqa cür yox, məhz bu cür bölürük ki, həmin sistemləşdirmənin irəlicədən müəyyən edən müqavilənin istirakçılarınıq. Bu müqavilə müəyyən dil kollektivi üçün qüvvədə olub, dilimizin modelər sistemində möhkəmlənmişdir”.

Sepir – Uorf fərziyyəsini inkişaf etdirən görkəmli dil filosofu L.Vaysgerber isə əlavə edir ki, “aralıq dünya” olan dil “mənəvi həyatın bütün sahələrində yaradıcı qüvvə kimi hərəkət edir”.

“Dünyanın dil mənzərəsində” insan ilk növbədə özünün eqosentrizmi ilə görünür ki, bu, bütün varlığını ətraf aləmə yaymaq, eləcə də bütün ətraf aləmi öz varlığında birləşdirməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilin-

də, ümumən bütün türk dillərində insanla ətraf aləmin (dünyanın) doğmalığını, harmoniyasını (və buradan irəli gələn qarşılıqlı əlaqəsini) bildirən ifadələr kifayət qədərdir:

a) insanın ətraf aləmə köçürülməsi: dağın başı, dağın köksü, dağın ətəyi, çayın ağzı, bulağın gözü, yazın nəfəsi, qışın boz üzü, gecənin şəri, gündüzün xeyri və s.

b) ətraf aləmin insana köçürülməsi: dağ kimi (igid), ceyran kimi (qız), pələng kimi (oğlan), dəmir (yumruq), polad (bilək), daş (ürək), odlu (nəfəs) və s.

İnsanın “dünyanın dil mənzərəsi”ndə mərkəzi mövqe tutması ona görə tamamilə təbiidir ki, həmin “mənzərə”nin yaradıcısı məhz onun özüdür. Və bu yaradıcılıq prosesi dillə mədəniyyətin “dialog”una əsaslanır ki, yaranan “əsər” linqvokulturoloji vahiddir.

K.Q.Yunq arxetiplər barədə deyir ki, “onlar genetik köklərə malik elə qədim obrazlar və sosial-mədəni ideyalardır ki, “kollektiv təhtəşüür”un naliliyyətidir və yaradıcılığın əsasında dayanır”.

Arxetiplər öz növbəsində (və eynilə özləri kimi “təhtəşüür”) simvollar yaradır. M.Y.Lotmanın fikrincə, “simvollar, bir qay-

da olaraq, əsrlərin dərinliklərindən gəlməklə mədəniyyətin nüvəsini təşkil edir”.

“Linqvokulturologiya” dərsliyinin müəllifi yazır:

“Marağın genişliyi simvol barəsində kifayət qədər müstəqil olan bir neçə təsəvvür yaratmışdır: 1) simvol – işarəyə uyğun gələn anlayışdır (süni olaraq formalaşdırılan dillərdə); 2) həyatın incəsənət tərəfindən obrazlı mənimsə-nilməsinin səciyyəsinə əks etdirən universal kateqoriya (estetikada və incəsənət fəlsəfəsində); 3) mənası başqa obyektin mənasının konvensional analoqu (yəni lüğətlərdə əks olunmuş) olan hansısa mədəni obyekt (kulturologiya, sosiologiya və digər humanitar elmlərdə); 4) simvol o işarədir ki, öz ilkin məzmununu başqa məzmun üçün forma olaraq istifadəyə təklif edir (simvolun bu geniş anlamı bir çox humanitar elmlərdə – fəlsəfə, dilçilik, semiotika və s. mövcuddur). İ.Kant, F.V.Şelling, İ.V.Höte simvol barəsində belə bir fikir söyləmişlər ki, o, həqiqi ilahi məkanın dərki üsuludur”.

Hər bir dildə simvollar həm sayca çox, həm də növlərinə görə müxtəlifdir. Dilin leksik-semantik sistemində nə qədər mü-

hüm yer tutsa da, simvolların linqvokulturoloji mənası, bir qayda olaraq, yalnız həmin dilin daşıyıcısına məlumdur. Azərbaycan dilini öyrənərək bu dildə az-çox sərbəst danışa bilən bir əcnəbi, məsələn, “dağ” sözünün “qürur”, “əzəmət”, “əbədi möhtəşəmlik” mənasını verdiyini bilməyə bilər. Çünki əcnəbi üçün öyrənməyə başladığı dil, hər şeydən əvvəl, ünsiyyət vasitəsidir, onun digər funksiyalarını, deyək ki, mentalitet-mədəniyyət daşıyıcısı funksiyasını dərk etmək isə əlavə araşdırma tələb edir.

Hər bir azərbaycanlı yaxşı bilir ki, duz-çörək dostluğun, su saflığının, yaz təbiətin canlanmasının, gəncliyin, həyat eşqinin, qış isə, əksinə, təbiətin yuxuya getməsinin, qocalığın, həyatın sonunun, üzük— sevginin, izdivacın, quş — azadlığın, qızıl—var-dövlətin, qurd (canavar) igidliyin, mərdliyin, tülkü hiyləgərliyin simvoludur.

Məlumdur ki, hər bir xalqda rənglər çox intensiv simvollaşma imkanlarına malikdir. Və bu imkanlar həmin xalqın mentalitetini, milli psixologiyasını son dərəcə həssaslıqla əks etdirir. Lakin rənglərin mentallığı ilə yanaşı, ümumbəşəriyyəti də mövcuddur.

Lüdviq Vitgenşteyn deyirdi ki, “rəng bizi fəlsəfi fikirlər yürütməyə həvəsləndirir”.

Azərbaycan xalqının rəng duyğularının zənginliyini böyük şair Rəsul Rza özünün məşhur “Rənglər” silsiləsində əks etdirməyə çalışmışdır. Şeirinin “Uvertüra”sında şair yazır:

*Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı,
hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
biri dərdimizi, biri arzumuzu.
Hərəsində bir məna arayıb,
bir səbəb görün var.
Kim bilir, kim sınamış,
kim bunu ilk dəfə demiş.
Qara – matəm,
qırmızı – bayram,
sarı – nifrət rəmzi imiş.
Kim bilir, keyfinin nə vaxtında
kim olmuş rəngləri belə damğalayıb,
belə ayıran.
Qırmızı qan da ola bilər,
bahalı üzük qaşığı da.
Qara matəm rəmzi da ola bilər,
məhəbbət rəmzi də,
nifrət rəmzi də.*

*...Rənglərin də musiqi kimi ahəngi var.
Ağrının, sevincin, ümidin də
rəngi var.
Düşündükcə açılır
alvan səhifələri rənglərin.
Canlanır gözümüzdə rəngi
ömrün, mübarizənin,
qəlbın, nifrətin,
gəcənin, səhərin
və insan taleyinin.*

Göründüyü kimi, şair öz subyektiv mövqeyini, polemik düşüncələrini də gizlətmir, lakin fakt faktlığında qalır ki, xalq təxəyyülünün min illər boyu yaratdığı rəng simvolları bütün mübahisəli assosiasiyaları (və konnotasiyaları) ilə birlikdə bütöv bir sistem təşkil edir.

Hər bir xalqın şüurunda müəyyən linqvokulturoloji stereotiplər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan xalqının tarixən əlaqədə olduğu, xüsusilə həmin əlaqələrin daha intensiv keçdiyi qonşu etnoslar barədəki qəlibləşmiş mülahizələri vardır: tata baxanda kürd müsəlmandı, ləzgi qonağı, erməni qan görüb, ingilis barmağı və s.

“Linqvokulturologiya” müəllifi yazır:

“Stereotip dilin və nitqin elə hadisəsi, elə stabilləşdirici amildir ki, bir tərəfdən, müvafiq mədəniyyətin bəzi dominant təşkiledicilərini qorumağa və köçürməyə, digər tərəfdən isə özünü “özününkülər” arasında göstərməyə və eyni zamanda “özününkü”nü anlamağa imkan verir.

...Stereotiplərin formalaşma mexanizmi çoxsaylı koqnitiv proseslərdir, ona görə ki stereotiplər bir sıra koqnitiv funksiyalar – sistemləşdirmə və sadələşdirmə funksiyası, qrup ideologiyasının formalaşması və qorunub saxlanması funksiyası və s. gerçəkləşdirir”.

Məlum olduğu üzrə, xalqların qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri onların bir-birləri haqqında müəyyən təsəvvürlərinin yaranmasına da gətirib çıxarmışdır. Türklər haqqında ilk orta əsrlərdən başlayaraq yayılmış təsəvvürlər onları həm müsbət, həm də mənfi olmaqla əsasən, aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələndirir;

a) müsbət əlamətlər: döyüşkən, qürurlu, mərd, törəyib artan, işi məsləhətlə görə, qayda-qanunlara tabe, böyüyə hörmət edən,

qonaqpərvər, verdiyi sözə əməl edən, ürəyi geniş və s.

b)mənfi əlamətlər: qəsbkar, amansız, dinsiz, hövsələsiz (dəlibaş), qadına meyilli, hərbi yürüşə həvəskar, köçəri və s.

Dilin mədəni qatında metaforanın yeri müstəsnaadır. Aristotel vaxtilə demişdi ki, “metafora qeyri-adi adın ya cinsdən növə, ya növdən cinsə, ya növdən növə, ya analogiya üzrə köçürülməsidir”.

Amerika alimləri C.Lakoff və M.Consonun fikrincə, “metafora bizim gündəlik həyatımıza nüfuz edir, yalnız dilə deyil, həm fikrə, həm də hərəkətə. Bizim terminlərlə fikirləşdiyimiz və hərəkət etdiyimiz adi konseptual sistem, öz təbiəti etibarilə, görünür, metaforikdir”.

Əslində, metafora elə bir təfəkkür üsuludur ki, əldə edilmiş biliklərə istinad edərək yenilərini kəşf edərkən müxtəlif assosiasiyalar içərisindən məhz insan təfəkkürünün dünyanı izah etmək meylinə (və meyarlarına) müvafiq gələn seçir. Və bu zaman yalnız bir prinsipi – milli-mədəni dəyərlərə sədaqəti rəhbər tutur.

“Praqa dilçilik dərnəyinin tezləri” vaxtilə xəbərdarlıq edirdi:

“Sözlərin, frazaların və müxtəlif ölçülü kompozisiya vahidlərinin poetik semantika-sı metodoloji baxımdan ən az işlənmişdir. Məcaz və fiqurlarla yerinə yetirilən cürbəcür funksiyalar da öyrənilməmişdir. Məcaz və fiqurlardan başqa, müəllifin ifadə üslubu ki-mi təzahür edən, heç də az əhəmiyyətli ol-masa da, çox az öyrənilmiş hadisə obyektiv semantik elementlərdir...”

Linqvokulturologiyanın bir elmi istiqamət, yaxud multidissiplinar sahə olaraq müasir yaradıcıları “hər hansı milli dilin ru-hu olan” frazeologiyanı öyrənməyi başlıca vəzifə hesab edirlər. İlk növbədə ona görə ki, frazeoloji vahid yalnız dil işarəsi deyil, “mədəniyyəti mühafizə edən mətn” olmaq etibarilə həm də kulturoloji vahiddir.

Azərbaycan dilində “yol” anlayışı ilə bağ-lı bir sıra farzəmlər geniş işlənir: yol get-mək, yola gəlmək, yola getmək, yol(un)dan çıxmaq, yoldan eləmək, yolunu azmaq, yolu yomrulmaq, doğru yol, yanlış yol, yaradıcı-lıq yolu və s.

İlk baxışda belə düşünmək olar ki, həmin birləşmələrdə “yol” sözü məcazlaşaraq öz il-kin mənasını itirmişdir, əslində isə, burada

söhbət daha çox “yol” un milli mədəni təfəkkürdə konnotasiyasından , yəni müvafiq mənə çalarları üzrə yenidən dərkindən gedə bilər. Və “yol” un türk dillərindəki konnotativ məhsuldarlığı onun göstəricisidir ki, türklərin təfəkküründə olduğu kimi həyatında da mühüm yer tutmuşdur. Daim hərəkətdə olan, “axın”larda mütəmadi iştirak edən, yayı yaylaqda, qışı qışlaqda keçirən türklərin yol barədəki təsəvvürlərinin zənginliyi, əlbəttə, təbii idi.

Türklərin “söz”ə münasibətdə də linqvokulturoloji həssaslığı diqqəti cəlb edir: söz vermək, söz almaq, söz qaytarmaq, sözünü tutmaq, sözü çürütmək, söz oynatmaq, sözü fırlatmaq, söz güləşdirmək və s.

Ümumiyyətlə, elə bir türk sözü təsəvvür etmək çətinidir ki, özünün kifayət qədər zəngin frazeoloji əhatəsi olmasın. Bu isə dilin linqvokulturoloji enerjisinin imkanlarını nümayiş etdirir.

Dilin paremioloji sisteminin – atalar sözü və məsələlərin araşdırılması da linqvokulturologiyanın predmetinə aiddir ki, bu halda məzmunla forma arasındakı qəliblənmiş münasibətin verdiyi intellektual mühakimə mədəniyyət aktı kimi təhlilə cəlb olunur.

*

* *

Dilin cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi intensiv istifadəsi eyni zamanda etnosun (tayfanın, xalqın, millətin) mentalitetindən gələn bir sıra kulturoloji şərtlər, tələblər və maraqlarla bağlıdır.

Məlumdur ki, hər hansı dil müəyyən bir coğrafiyada həm dialektlər, şivələr, həm də ədəbi dil şəklində yayılır. Və birinci forma dilin daha təbii halı sayılsa da, əlbəttə, mədəni inkişaf, intellektual səviyyə baxımından ikincidən xeyli geri qalır.

Məlum olduğu kimi, hər bir dilin tarixi, prinsip etibarilə, diferensiasiya tarixidir. Məsələn, özü də hansısa “ana dil”dən ayrılmış türkcə (qədim türk dili) ilk orta əsrlərdən başlayaraq müəyyən dialektlərə bölünmüşdür ki, həmin dialektlər əsasında orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində müasir türk dilləri formalaşmışdır. Lakin güman etmək mümkün deyil ki, sxematik şəkildə təsəvvür etdiyimiz bu proses yalnız “saf” dil hadisəsi kimi baş verir. Əslində, burada coğrafi, sosial-siyasi və mədəni hadisələrin bütöv bir kompleksi iştirak edir ki, bunlarsız

nə dialekt bölgüsü meydana çıxa, nə də həmin dialektlər əsasında təşəkkül tapmaqla yanaşı, onları uzun zaman öz mehvərində saxlayan ədəbi dil formalaşa bilər.

Hər şeydən əvvəl diqqəti cəb edən odur ki, ədəbi dil bu və ya digər dərəcədə yüksək (elitar), dialekt və ya şivələr isə kütləvi (ümumxalq) mədəniyyətinin faktıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül tapıb formalaşması (və inkişafı) nümunəsində dil-lə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin miqyasını kifayət qədər aydın təsəvvür etmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbi dili öz demokratik dil fakturasını (həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik planda) yüz illər ərzində ölkənin həm Şimalında, həm də Cənubunda məskunlaşmış türk tayfalarının zaman-zaman müxtəlif sosial-siyasi (və mədəni) təsirlər altında təmərküzlənmiş canlı dil materialından alır. Bu cür təmərküzləşmələrin son böyük hadisəsi XVI əsrin əvvəllərində Təbriz paytaxt olmaqla Şah İsmayıl Xətəinin əsasını qoyduğu Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin təşəkkül tapdığı illərə düşür. Həmin illərdə ümumtürk birliyindən istər coğrafi, is-

tər siyasi, istərsə də müəyyən qədər mədəni baxımdan (buraya şiyəliyin təbliğ etdiyi təriqət dünyagörüşü də aid edilə bilər) ayrılaraq yeni hökmdarın rəhbərliyi altında birləşdirilən ustaclı, şamlı, təkəli, rumlu, varsaq, zülqədər, əfşar, qacar kimi passionar tayfalar bu cür passionarlıqdan məhrum – öz rollarını, əsasən, V-VII, yaxud XI-XII əsrlərdə oynayaraq tarix səhnəsini tərk etmiş digər tayfaları da cəlb etməklə Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesini başa çatdırırlar. Bu təmərküzləşmədə olduqca canlı (və mürəkkəb) dil-mədəniyyət proseslərinin ehtiva olunduğu, təbii ki, heç bir şübhə doğurmur. Və o da şübhə doğurmur ki, birinci minilliyin sonlarına qədər Mərkəzi Asiyadan (Türküstandan) Azərbaycana axın edən türklər qıpçaq, birinci minilliyin əvvəllərindən isə, əsasən, oğuzlar olmuşlar.

Azərbaycanda istər oğuz və qıpçaq, istərsə də sonrakı tayfaların (onların əksəriyyəti oğuz mənşəli idi) dil-mədəniyyət qalıqları bu günə qədər müşahidə edilməkdədir. Bir sıra Azərbaycan dialekt və ya şivələrinin tayfa mənşəli olması, eyni zamanda həmin coğrafiyalarda müvafiq tayfaların adət-ənə-

nələrinin qorunub saxlanması da təsadüfi deyil.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ümumxalq mədəniyyətinin daşıyıcısı olmaqla yalnız həmin mədəniyyət üçün deyil, onun əsasında yaranan elitar mədəniyyətin (o cümlədən ədəbi dilin) varlığı üçün də həlledici şərtidir. Və xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilin (və elitar mədəniyyətin) kosmopolitizmə meyilliliyinə rəğmən, dialekt və şivələr (və xalq mədəniyyəti) konkret “coğrafi qeydiyyat”ı ilə təzahür edir. Və ona görə də milliliyi, etnokulturoloji özünəməxsusluğu təmsil etmək səlahiyyəti dərin qatlarda məhz ona məxsusdur.

Həm yazılı, həm də şifahi mədəniyyəti özündə ehtiva edən ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələr şifahi mədəniyyəti əks etdirir. Və bu mədəniyyətin də nə qədər zəngin, çoxqatlı olduğunu Azərbaycan xalq ədəbiyyatının təcrübəsi göstərir.

“Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposları, çoxlu sayda məhəbbət dastanları, nağıllar, əfsanələr, nəğmələr, atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar, alqışlar, qarğışlar, yalvarışlar, söyüşlər və s. xalqın yaradıcılıq istedadı-

nın elə faktlarıdır ki, hər biri milli linqvokulturoloji hadisə kimi ayrı-ayrılıqda araşdırıla, buradakı arxetiplər, simvollar, stereotiplər aşkarlanaraq, onların daşdığı funksiyalar müəyyən edilə bilər. Və bu zaman aydın görünəcək ki, keçmiş nəsillər öz anonim yaradıcı istedadlarının timsalında dünyanı dərk etmək üçün nə qədər koqnitiv enerji sərf etmiş, gələcək nəsillərə necə bir mənəvi xəzinə qoyub getmişlər.

Bununla belə mübahisəsiz qəbul olunur ki, dil təzahürlərinin ən yüksək forması ədəbi dildir ki, öz mədəni səviyyəsini həm normativliyində, həm də funksional üslub imkanlarının genişliyində nümayiş etdirir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin görkəmli tədqiqatçıları Əbdüləzəl Dəmirçizadə və Tofiq Hacıyevin araşdırmaları göstərir ki, Azərbaycan ümumxalq dilinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da dialektfövqü hadisəyə, Nəsimi – Xətai – Füzuli xətti ilə mükəmməl ədəbi dilə çevrilməsi xalqın mədəni-intellektual inkişafının, xüsusilə dövlət idarəçiliyində, ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji proseslərdə yaxından iştirak edən elitar (ziyalı) təbəqənin tarixi varisliyinin nəticəsidir.

Linqvokulturologiya üçün maraqlı mövzulardan biri də eyni mədəniyyət kontekstində müxtəlif mənşəli dillərin bir araya gəlməsi və ya əməkdaşlığıdır... Dahi V. fon Humboldt xəbərdarlıq edirdi ki, bir dilin hüdudlarını tərk etmədən başqa dilin hüdudlarına daxil olmaq mümkün deyil. Lakin Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi göstərir ki, eyni bir şair iki, bəzən üç dildə yazıb yaratmış, başlıcası isə, həm ana dilində, həm də əcnəbi dillərdə məhz milli mentalitet mövqeyindən çıxış etmişdir. Məsələn, Nəsiminin türk və ərəbcə; Füzulinin türk, ərəb və farsca; Saib Təbrizinin türk və farsca yaradıcılığı buna sübutdur... Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, türk dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərinin Azərbaycan mədəniyyətinə təsiri o qədər ardıcıl və genişmiqyaslı olmuşdur ki, bu gün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb, eləcə də fars mənşəli sözlər türk mənşəli sözlərlə kəmiyyətcə rəqabətə girməkdə, hətta adlar (isimlər, sifətlər) sahəsində öz üstünlüklərini nümayiş etdirməkdədir. Ümumiyyətlə, islam dinini qəbul etdikdən sonra türk mədəniyyəti tanrıçılığın müəyyən izlərini saxlasa da, tamamilə təbii

olaraq, müsəlmançılığın fundamental prinsip və anlayışlarını mənimsəmiş, Azərbaycan türkcəsi isə “dinin dili” olan ərəbcənin, müsəlman şərqində çox sevilən “poeziyanın dili” olan farscanın təsirinə məruz qalmışdır. Yəni hər iki halda bu ardıcıl (və genişmiqyaslı) təsirləri mədəniyyətə olan ehtiyac gətirmişdir ki, burada türklərin ümumən dünyaya həddindən artıq açıqlığı, tolerantlığı da az əhəmiyyət kəsb etməmişdir.

*

* *

Linqvokulturologiyanın son məqsədi, görünür, linqvokulturoloji şəxsiyyət fenomenini izah (və mümkün qədər aydın təsəvvür) etməkdən ibarətdir.

Sivilizasiya, dəfələrlə qeyd olunduğu kimi, texnologiyaların inkişafına nə qədər geniş meydan açsa da, insanı, onun dünyadakı mövqeyini dərk edib dəyərləndirməli olan humanitar elmlərlə birlikdə bir küncə sıxışdırmışdır. Şəxsiyyətin böhranı özünü yalnız texnogen sivilizasiya qarşısında deyil, kütləvi hərəkətlərin diqtə etdiyi “təhtəlsüz” yaşayış (və düşüncə) normaları önündə də göstərir. Odur ki, zəmanəmizin mütəfəkkir-

ləri insanı düşdüyü çıxılmaz vəziyyətdən qurtarmaq üçün çox müxtəlif yollara əl atırlar ki, onların içərisində dil və mədəniyyət də vardır. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin ortalarından sonra fəlsəfədə dilə maraq son dərəcə güclənmiş, belə bir mistik mülahizə tədricən gerçək mənə kəsb etməyə başlamışdır ki, “əvvəl Söz olmuşdur”... Əgər doğrudan da əvvəl Söz olmuşdursa, deməli, biliklərin, insanı (və dünyanı) anlamağın mənbəyi Söz, min illər boyu onda cəmlənmiş mədəni informasiya, müdriklik prinsipləridir.

V.fon Humboldt yazır:

“İnsan yalnız dildə düşünür, hiss edir və yaşayır, o, dildən kənarında fəaliyyət göstərən incəsənəti anlamağı öyrənmək üçün əvvəlcə dil vasitəsilə formalaşmalıdır. Lakin insan duyur və bilir ki, dil onun üçün yalnız vasitədir; elə bir vasitə ki, dildən kənardakı görünməyən dünyanı insan yalnız onun köməyi ilə mənimsəyə cəhd göstərir... Hər cür nitq sözün ən yüksək mənasında fikirlə mübarizədir ki, gah gücü, gah da gücsüzlüyü hiss olunur”.

İnsan mənsub olduğu etnosun (xalqın) linqvokulturoloji sərvətinə birdən-birə sahib

olmur, onu tədricən, illərlə mənimsəyir. Və nəticə etibarilə, həmin sərvət insanın şəxsiyyətini – sosial mahiyyətini müəyyən edən elə bir atributa çevrilir ki, əgər insanı onsuz təsəvvürə gətirməyə çalışsaq, gözlərimiz qarşısında sosial dəyəri olmayan hansısa müqəvvadan başqa bir şey canlanmayacaqdır.

Məsələ burasındadır ki, “mədəniyyət”dən fərqli olaraq, “dil” hər bir insan (və şəxsiyyət) fenomenində dolayısı ilə deyil, həm birbaşa, həm də bütün parlaqlığı ilə ortaya çıxır. Və biz “dil”də “gizlənmiş” “mədəniyyət”i də, adətən, “dil” anlayışında ehtiva edirik. Lakin elə ki “mədəniyyət”ə münasibətdə “dil”in müxtəlif təzahürlərilə rastlaşırıq, o zaman istər-istəməz “mədəni dil” (yaxud “mədəni nitq”, “mədəni danışmaq”) və ya daha ümumi şəkildə “dil mədəniyyəti” (yaxud “nitq mədəniyyəti”, “danışmaq mədəniyyəti”, “yazı mədəniyyəti”) anlayışları meydana çıxır.

Odur ki, “dil”ə həmişə mürəkkəb spektrli hadisə kimi baxmaq lazım gəlir.

E.Benvenist göstərir ki, “dünyada dillə birlikdə yalnız insan, başqa insanla danışan insan mövcuddur. Və beləliklə, dil insanın

mahiyyətinin özünə zəruri olaraq mənsubdur... Məhz dildə və dilə minnətdar olaraq insan subyekt kimi təsbit olunur, ona görə ki, reallığı yalnız dil verir, özünün reallığını ki, olmaq xüsusiyyəti var”.

İnsanın linqvokulturoloji şəxsiyyəti onun etnokulturoloji (ümumiyyətlə isə, sosiokulturoloji) hadisə olmasından irəli gəlir. Heç şübhəsiz, cəmiyyət (sivilizasiya) insanın linqvokulturoloji şəxsiyyət kimi yetişməsinin ilkin şərtlərini müəyyən edir ki, burada insan övladını çox gənc yaşlarından əhatə edən milli dil-mədəniyyət sferası əsasdır. Lakin müasir dünyada həmin milli dil—mədəniyyət sferası insanlara eyni miqyasda təklif və ya təqdim edilmir.

Dünyanın tarixi inkişaf prosesində seçilərək fərqlənmiş bir sıra dil-mədəniyyət sferaları (məsələn, ingilis, fransız, alman və s.) vardır ki, həmin sferaya mənsub insan (subyekt) özünü daha rahat, daha inamlı hiss edir. Halbuki elə dil-mədəniyyət sferaları (məsələn, rus, çin, yapon, türk, ərəb, fars və s.) kəmiyyətcə üstünlük təşkil edir ki, burada insanın (subyektin) linqvokulturoloji statusu yüksək deyil. Və təbii ki, qloballaşan

müasir dünyada “mədəniyyətlərin dialoqu” təklif (və nəticə etibarilə, məcbur) edir ki, status fərqləri bu və ya digər dərəcədə aradan qalxsın. Belə bir vəziyyətdə, əlbəttə, linqvokulturoloji şəxsiyyət fenomeni öz statik keyfiyyətində deyil, xeyli dərəcədə dinamik bir hadisə kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Qloballaşan münasibətlər insanı əsrlər boyu adət etdiyi linqvokulturoloji “yuvə”sından çıxarır, onu sivilisasiyanın simasızlaşmış “mədəni münasibətlər” atəşfəşanlığına dəvət edir, ona öz simvollarını, stereotiplərini sırimağa çalışır. Və insan milli (mental) olanla qlobal olanın sorğu-sualında başını itirir... Görünür, burada linqvokulturoloq təhlilinə ona görə çox böyük ehtiyac var ki, qloballaşma naminə məsuliyyətsizcəsinə eksperimentə sürüklənən məhz min illərin dil-mədəniyyət sərvətləri, arxetiplərdir. Ən azından belə bir suala cavab vermək lazımdır ki, qloballaşma həmin sərvətlərin (və arxetiplərin) unutturulması əvəzində insana nə vəd edir?

İnsanların kişilərə və qadınlara bölünməsi şəxsiyyətin linqvokulturoloji xarakterinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Kişidən fərqli olaraq qadın cəmiyyətdə həmişə mənfi əlamətlərlə xarakterizə olunmuş, “irrasionalıq” (Aristotel), “amorallıq” (Şopenhauer), “hissiyyatlılıq” (Kant), “kütlevi çatışmazlıqlardan ibarət varlıq” (Freyd) təyinlərilə təqdim olunmuşdur. Və belə bir təyinat da yayılmışdır ki, qadın başdan ayağa “xaos”dur, onu müəyyən nizama yalnız kişi gətirir.

Kişi ilə qadının linqvokulturoloji sferada fərqlənməsini göstərən cəhətlər, əlbəttə, həm kifayət qədər çox, həm də hər iki cins üçün səciyyəvidir.

F.Nitsşe vaxtilə qeyd edirdi ki, kişinin xoşbəxtliyi “mən istəyirəm!”, qadının xoşbəxtliyi isə “o istəyir!” şəklində səslənir.

Böyük Azərbaycan şairi Nəriman Həsənzadə yazır:

Özgə atasına qız “ata” deyər,

Özgə anasına “qız” olan qızlar.

Azərbaycan xalq ailə-məişət mədəniyyətində qızı heç bir ironiya qatmadan tam ciddiyəti ilə (hətta bir qədər də canıyananlıqla) “kəsik” adlandırırlar. Və çox zaman əlavə edirlər ki, “kim bilir kimin qarısına düşəcək...”

Kişi nitqi ilə qadın nitqini fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan birincisi qadınların danışmağı kişilərdən müqayisə edilməyəcək qədər çox sevmələridir. Bunun nəticəsidir ki, bir sıra xalqların, o cümlədən də Azərbaycan xalqının mədəniyyətində qadının dediklərinə çox da fikir verməmək, “arvad sözü” ilə iş görməmək barədə tövsiyələr mövcuddur. Halbuki “kişi sözü” o sözdür ki, ağızdan çıxdısa əməl olunmalıdır. Məşhur Azərbaycan deyimində göstərilir ki, qadının sözü, ümumiyyətlə, hər hansı qərar qəbul etmək üçün əsas vermir: filankəs lap arvad kimi danışır, nə “hə” deyir, nə də “yox”...

Tamamilə təbiidir ki, kişi nitqi məzmunca nə qədər ictimai tutumludursa, qadın nitqi o qədər məişət səciyyəlidir. Və kişi-qadın dialoqunda qadın heç bir təəssüf etmədən əvvəl dediklərinin üstündən keçərək “mən nə dedim ki”, “dedim, deməmiş olum”, “dünya dağılmadı ki” söyləmlərindən sonra yeni “məntiq” nümayiş etdirə bilər.

Azərbaycan folklorunda müdrik fikirlərin bir-iki cümlədə (söyləmdə) ifadə olunmuş şəklinə – paremioloji vahidə “atalar sö-

zü" deyirlər ki, bu da kişi və qadın sözü arasındakı fərqi göstərir.

Təəssüf ki, Azərbaycan poeziyasında kişi və qadın müəlliflərin şeir dili, bədii təsvir və ifadə sistemi, metafora yaradıcılığı imkanları ətraflı müqayisə olunmamışdır, lakin həmin hadisə üzərində öləri müşahidələr deməyə əsas verir ki, kişi şairlər mürəkkəb (və mücərrəd) obrazlara üstünlük verdikləri halda, qadın şairlər, bir qayda olaraq, istənilən problemi məişət "məntiq"i ilə həll etməyə meyillidirlər.

*

* *

Buraya qədər deyilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, linqvokulturologiya bir çox cəhətdən hələ formalaşma, özünütəşkil prosesindədir. Lakin bu, onun müstəqil bir elmi istiqamət olduğuna ona görə heç bir halda şübhə yarada bilməz ki, yeni elmin əhatə edəcəyi mövzular, dillə mədəniyyət arasında həm dilçiliyin, həm də mədəniyyətşünaslığın diqqət mərkəzindən kənar qalmış məsələlər kifayət qədərdir.

Linqvokulturologiyanın perspektivlərini təmin edən əsas əlamət isə onun öz maraq-

larını insan problemi üzərində cəmləməsi, elmi tədqiqata antroposentrik paradigmanın eqidası altında başlaması və baza anlayışlarını həmin fəlsəfi-metodoloji istiqamətdə işləyib hazırlamağa kifayət qədər məhsuldar cəhdlər göstərməkdə davam etməsidir.

Mündəricat

Ön söz	3
Etnolinqvistika	6
Sosiolinqvistika	29
Psixolinqvistika	58
Praqmalinqvistika.....	95
Linqvokulturologiya	142

NİZAMİ CƏFƏROV

MULTİDİSİPLİNAR DİLÇİLİK

Dərs vəsaiti

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Korrektor: Mərifət Cəfərova

Çap imzalanmış 28.01.2021
Şərti çap vərəqi 11,5. Sifariş №22
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib, çap olunmuşdur

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4